

Comparative Turkish Dialects and Literatures

*Official Journal of Atatürk University, Faculty of Letters,
Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures*

Sayı / Issue 6 . Kasım / November 2024

EISSN 2822-4795

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctdal>

Comparative Turkish Dialects and Literatures

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

Hüseyin BAYDEMİR ^{ID}

Atatürk University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

EDITOR / EDITÖR

Reyhan KARKINLI ^{ID}

Atatürk University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD / ULUSLARARASI YAYIN KURULU

Bahadır GÜCÜYETER ^{ID}

Atatürk University, Department of Social Sciences and Turkish Education, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Dilnoza JAMOLITDINOVA ^{ID}

Kokand State Pedagogical Institute, Department of Primary Education, Kokand, Uzbekistan
Hokand Devlet Pedagoji Enstitüsü, Özbek Dili Bölümü, Hokand, Özbekistan

Erdoğan UYGUR ^{ID}

Ankara University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Hayrullah HAMIDOV ^{ID}

Tashkent State Oriental University, Department of Translation Science and International Journalism, Tashkent, Uzbekistan
Taşkent Devlet Şarkınaslık Üniversitesi, Çeviri Bilimi ve Uluslararası Gazetecilik Bölümü, Taşkent, Özbekistan

Gülhan ATNUR ^{ID}

Atatürk University, Department of Turkish Language and Literature, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Nazgül TURDUBAEVA ^{ID}

Jusup Balasagun Kyrgyz National University, Department of Kyrgyz Literature, Bishkek, Kyrgyzstan
Yusup Balasagun Kırgız Milli Üniversitesi, Kırgız Edebiyatı Bölümü, Bişkek, Kırgızistan

Naciye ATA YILDIZ ^{ID}

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Nilufar YULDOSHEVA ^{ID}

Karshi State University Department of Uzbek Language, Karshi, Uzbekistan
Karşi Devlet Üniversitesi, Özbek Dili Bölümü, Karşi, Özbekistan

Sedat ADIGÜZEL ^{ID}

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Selahittin TOLKUN ^{ID}

Anadolu University, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir, Türkiye
Anadolu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir, Türkiye

Süleyman EFENDİOĞLU ^{ID}

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Zaynabidin ABDİRASHIDOV ^{ID}

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Ayabek BAINIYAZOV ^{ID}

Southern Kazakhstan State Pedagogical Institute, Department of English, Shymkent, Kazakhstan
Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Enstitüsü, İngilizce Bölümü, Çimkent, Kazakistan

Elxan YURDOĞLU MEMMEDOV ^{ID}

Azerbaijan National Academy of Sciences Nakhchivan Branch, Folklore Department, Nakhchivan, Azerbaijan
Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Nahçıvan Şubesi, Folklor Bölümü, Nahçıvan, Azərbaycan

Selcan SAĞLIK ŞAHİN ^{ID}

Ankara University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Mira TUMONBAEVA ^{ID}

Ishak Razzakova Kyrgyz State Technical University, Department of Kyrgyz Language, Bishkek, Kyrgyzstan
Ishak Razzakova Kırgız Devlet Teknik Üniversitesi, Kırgız Dili Bölümü, Bişkek, Kırgızistan

Nuray ALİYEVA ^{ID}

Azerbaijan National Academy of Sciences Nakhchivan Branch, Department of Linguistics, Nakhchivan, Azerbaijan
Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Şubesi, Dilbilim Bölümü, Nahçıvan, Azərbaycan

Neşe ERENOĞLU ^{ID}

Neşehir Hacı Bektaş Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Nevşehir, Türkiye
Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Nevşehir, Türkiye

Recai KIZILTUNÇ ^{ID}

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Reyila KAŞGARLI ^{ID}

Istanbul University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Istanbul, Türkiye
İstanbul Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye

Tahir AŞIROV ^{ID}

Turkmenistan Academy of Sciences, Department of History, Ashgabat, Turkmenistan
Türkmenistan Bilimler Akademisi, Tarih Bölümü, Aşgabat, Türkmenistan

Tuna BEŞEN DELİCE ^{ID}

Afyon Kocatepe University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Afyon, Türkiye
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyon, Türkiye

FOREIGN LANGUAGE EDITORS / YABANCI DİL EDITÖRLERİ İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Kubilay GEÇİKLİ ^{ID}

Atatürk University, Department of English Language and Literature, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Fatma YANIKÖREN ^{ID}

National Defense University, Department of Foreign Languages, Ankara, Türkiye
Milli Savunma Üniversitesi, Yabancı Diller Bölümü, Ankara, Türkiye

Comparative Turkish Dialects and Literatures

HAKEM LİSTESİ / REVIEWER LIST

Esmira FUAD
Fatih KESKİN
Gülşah YILMAZ
Kürşat EFE
Mirza POLAT
Mustafa Levent YENER
Neşe ERENOĞLU
Reyila KAŞGARLI
Sayyara ALİYEVA
Vefa İBRAHİM

Comparative Turkish Dialects and Literatures

AIMS AND SCOPE

Comparative Turkish Dialects and Literatures aims to publish studies of the highest scientific caliber in the field of Contemporary Turkish dialects and literatures.

Comparative Turkish Dialects and Literatures publishes research, review and book review articles that will contribute to the literature on Contemporary Turkish dialects and literatures. The main purpose of the journal is to disseminate the scientific knowledge produced in the field of related to scientific language, literature and culture to a wide platform. In doing so, the journal aims to bring together researchers, educational practitioners and policy makers at a common intersection.

The target audience of the journal consists of researchers who are interested in or working in the field of Contemporary Turkish dialects and literatures.

Comparative Turkish Dialects and Literatures is currently indexed in **ERIH Plus and MLA**.

To guarantee that all papers published in the journal are maintained and permanently accessible, articles are stored in Dergipark which serves as a national archival web site and at the same time permits LOCKSS to collect, preserve, and serve the content.

Disclaimer

The statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the views of the editors, editorial board, and/or publisher. The editors, editorial board, and publisher are not responsible for the content of the manuscripts and do not necessarily endorse the views expressed in them. It is the responsibility of the authors to ensure that their work is accurate and well-researched, and the views expressed in their manuscripts are their own. The editors, editorial board, and publisher simply provide a platform for the authors to share their work with the scientific community.

Open Access Statement

Comparative Turkish Dialects and Literatures is an open access publication.

All content published in the journal is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND) which allows third parties to use the content for non-commercial purposes as long as they give credit to the original work. This license allows for the content to be shared and adapted for non-commercial purposes, promoting the dissemination and use of the research published in the journal.

The content published before May 2024 was licensed under a traditional copyright, but the archive is still available for free access.

All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/ctdal>

AMAÇ VE KAPSAM

Comparative Turkish Dialects and Literatures, Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları alanında en yüksek bilimsel kaliteye sahip çalışmalarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Comparative Turkish Dialects and Literatures, Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları ilgili literatüre katkı sunacak, özellikle araştırma, derleme makalelerini ve kitap incelemelerini yayınlamaktadır. Derginin temel amacı, bilimsel dil, edebiyat ve kültür ile ilgili alanında üretilen bilimsel bilgiyi geniş bir platforma yaymaktır. Dergi bunu yaparken araştırmacıları, eğitim uygulayıcılarını ve politika yapıcıları ortak bir kesişim noktasında buluşturmayı hedeflemektedir.

Derginin hedef kitlesi, Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları alanına ilgi duyan ya da bu alanda çalışan araştırmacılardan oluşmaktadır.

Comparative Turkish Dialects and Literatures, ERIH Plus and MLA'da indekslenen uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Dergide yayınlanan tüm yazıların korunmasını ve kalıcı olarak erişilebilir olmasını sağlamak için makaleler, ulusal bir arşiv sitesi olarak hizmet veren ve aynı zamanda LOCKSS'in içeriği toplamasına, korumasına ve sunmasına izin veren Dergipark'ta saklanmaktadır.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan makalelerdeki beyan veya görüşler sadece yazar(lar)ın görüşleridir ve editörler, yayın kurulu ve/veya yayıncının görüşlerini yansıtmamaktadır. Editörler, yayın kurulu ve yayıncı, makalelerin içeriğinden sorumlu değildir ve bu makalelerde ifade edilen görüşlere katılmaz.

Yazarların çalışmalarının doğru ve iyi araştırılmış olduğunu ve makalelerinde ifade edilen görüşlerin kendi görüşleri olduğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır. Editörler, yayın kurulu ve yayıncı, yazarlara çalışmalarını bilimsel toplulukla paylaşmaları için bir platform sağlamaktadır.

Açık Erişim Bildirimi

Comparative Turkish Dialects and Literatures açık erişimli bir yayındır.

Dergide yayınlanan tüm içerik, Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND) lisansı ile yayınlanmaktadır. Bu lisans, içeriğin ticari olmayan amaçlarla paylaşılmasını ve adapte edilmesini sağlayarak dergide yayınlanan araştırmaların yayılmasını ve kullanılmasını teşvik eder.

Mayıs 2024'ten önce yayınlanan içerik, geleneksel telif hakkı kapsamında lisanslanmıştı ancak arşiv ücretsiz olarak hâlâ erişime açıktır.

Tüm yayımlanan içerikler <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctdal> adresinden çevrimiçi olarak ücretsiz olarak erişilebilir.

Contact (Editor) / İletişim (Editör)

Reyhan KARKINLI

Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

✉ reyhan.karkinli@atauni.edu.tr

✉ turklehceleri@atauni.edu.tr

🌐 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctdal>

☎ +90 442 231 81 66

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)

Atatürk University

Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye

✉ ataunijournals@atauni.edu.tr

🌐 <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr>

☎ +90 442 231 15 16

Comparative Turkish Dialects and Literatures

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- 1** **Zıtlık İfadeleri ile Kurulan Dobruca Kırım Tatar Atasözleri**
About Constructed with Opposite Expressions Dobruja Crimean Tatar Proverbs
Serkan AKIN
- 18** **Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Varlığındaki Sovyet Etkisi**
The Soviet Influence in New Uyghur and Uzbek Turkish Vocabulary
Yusuf ULUSOY
- 27** **Şehriyar'ın Şiirlerinde Dil ve Milliyet Şuuru**
Language and National Consciousness in Shahriyar's Poems
Esmira FUAD
- 35** **Evolution of Azerbaijani Science Fiction and Emin Mahmudov**
Azərbaycan Bilim Kurgu Edebiyatının Evrimi ve Emin Mahmudov
Gunel ASGAROVA
- 44** **Renk Kelimelerinden Türemiş Renk İfade Etmeyen Kelimeler**
Words Derived from Color Words That Do Not Express Color
Nihan BUDAK

Zıtlık İfadeleri ile Kurulan Dobruca Kırım Tatar Atasözleri

About Constructed with Opposite Expressions Dobruca Crimean Tatar Proverbs

Serkan AKIN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Programs, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye

Geliş Tarihi/Received 25.06.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested 23.09.2024
Son Revizyon/Last Revision 23.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted 26.10.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.11.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Serkan Akın
E-mail: serkanakin83@hotmail.com

Atıf: Akın, S. (2024). Zıtlık ifadeleri ile kurulan Dobruca Kırım Tatar atasözleri. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 1-17.

Cite this article: Akın, S. (2024). About constructed with opposite expressions Dobruca Crimean Tatar proverbs. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 1-17.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Öz

Türk Dünyası atasözlerinin derlenip bir araya getirilmesine yönelik çalışmalar önemli faaliyetlerdir. Bu çalışmada Dobruca bölgesinde meskûn Kırım Tatarlarına ait atasözleri incelenmiştir. Söz konusu atasözlerinin yapısında zıtlık ifadelerinin hangi yollarla meydana getirildiğinin ve hangi yoğunlukta kullanıldığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada art zamanlı bir yöntem kullanılmamış, derlem olarak kabul edilen bir atasözü kitabının incelemesinden yola çıkılarak sonuca varılmıştır. Sınıflandırmada zıtlığı meydana getiren unsurların semantik ilişki biçimleri esas alınmıştır. Bilişsel anlam örüntülerinin ortaya çıkarılması amaçlandığı için zıtlığı oluşturan unsurların dil bilimsel özellikleri sınıflandırmada dikkate alınmamıştır. İnceleme sonucunda Dobruca bölgesinde yaşayan Kırım Tatar Türklerinin atasözlerinin yapısında zıtlık kavramının önemli bir olgu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarları, Dobruca, atasözü, zıtlık

ABSTRACT

The compilation and gathering of proverbs from the Turkic World are important activities. In this study, proverbs belonging to the Crimean Tatars residing in the Dobruja region have been examined. The aim was to determine the ways in which expressions of contrast are created in the structure of these proverbs and the frequency of their use. A diachronic method was not employed in this study; rather, a conclusion was reached by analyzing a proverb book accepted as a corpus. The elements that create contrast have been classified based on their semantic relationship patterns. Since the aim is to reveal cognitive meaning patterns, the grammatical features of the elements forming the contrast have not been taken into account in the classification. As a result of the examination, it was concluded that the concept of contrast is a significant phenomenon in the structure of the proverbs of the Crimean Tatar Turks living in the Dobrudja region.

Keywords: Crimean Tatars, Dobruja, proverb, contrast

Giriş

Dobruca bölgesinde 1393 yılında başlayan Kırım Tatar yerleşmeleri, özellikle Kırım'ın 1783 yılında Rus hâkimiyetine girmesiyle ivme kazanır (Önal, 1999, s.86), siyasi şartların zorlamasıyla Kırım'dan Dobruca bölgesine birçok göç dalgası meydana gelir. Buna bağlı olarak Dobruca'da Kırım Tatar edebî geleneğinin devamı niteliğinde sözlü ve yazılı ürünler varlığını sürdürür. Söz konusu edebî geleneğin temelini toplumsal hafızadaki tecrübeleri ve millî kimliği kuşaktan kuşağa aktarma noktasında çok önemli bir işleve sahip olan sözlü ürünler ve özellikle de atasözleri oluşturur. Çobanoğlu, atasözlerinin bu özelliğinin Azerbaycan Türkçesinde yaşayan "Her atasözü bir destandır." sözünde ifadesini bulduğunu düşünür (Çobanoğlu, 2003, s.7).

Bu çalışmada Dobruca bölgesinden derlenen Kırım Tatar atasözleri, içerdikleri zıtlık unsurları itibarıyla ele alınıp bir tasnife tâbi tutulmuştur. Çalışma, daha önce farklı araştırmacılar tarafından derlenen atasözlerinin bilimsel zihniyetin temel gereklerinden biri olan sınıflandırma prensibi çerçevesinde literatüre bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında ele alınacak atasözleri bir örneklem

alanı olarak seçilen ve Müstecib Ülküsal tarafından yayımlanan “Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler” (Ülküsal, 1970) adlı eserdeki atasözü varlığıyla sınırlandırılmıştır.

Yaşamın özünü kuran ve hemen hemen bütün alanlarını kapsayan ezeli ve ebedi karşıtlıklar, kurmaca yapılarda var olanlar metaforuyla kendi varlıklarını saklama ve açma mücadelesi verirler (Korkmaz, 2015, s.78). Mevlana, her şeyin zıddı ile kaim olduğunu vurgular (Mevlana, 2020, s. 117).

Bu zıtlık aslında bir üst kavramın iki farklı yüzüdür. Bu iki yüzün edebî eserlerde birlikte kullanılmasının amacı; Yelok’un ifade ettiği gibi iki unsurun poetik bir amaca hizmet etmek üzere karşılaştırılması esnasında iki unsurdan birinin belirli bir özelliğini ön plana çıkarmak, dikkat çekici hâle getirmek, daha açık ifade etmek (Yelok, 2022, s. 67) olabildiği gibi birbirlerine üstünlük sağlamanın dışında ait oldukları üst kavramın daha rahat görünmesini sağlamak da olabilmektedir.

Edebî eserlerde birbirine zıt kelime, kavram ve durumları bir araya getirerek estetik yapının temel kavramlarından birini oluşturan zıtlığın (Tanç, 2021, s. 42) sözlü edebiyatın ansiklopedisi olan atasözlerine de tesir etmesi kaçınılmazdır. Çalışma kapsamında ele alınan atasözlerinin sınıflandırılmasında zıtlık ifade eden kelime, kelime grubu ve kavramların anlamsal ve mantıksal ilişkileri göz önünde bulundurulmuştur.

Atasözleri toplumların yüzlerce yıllık tecrübelerinden süzülen, hayatın her alanına dair nasihatler içeren sözlü edebiyat ürünleridir. Türk atasözleri, sözlü edebiyat ürünleri olmakla birlikte, Orhun Abidelerinden itibaren birçok yazılı eserde anlatımı güçlendirmek üzere kullanılmış ve böylece kayıt altına da alınmıştır.

Ercilasun, Atsız’ın *Dîvân-u Lügât’it-Türk*’te yer alan atasözlerinin bir kısmının manzum olduğundan hareketle bunların eski şiirlerin halk hafızasında kalmış mısraları olduğu ihtimali üzerinde durduğunu; Tekin’in ise Kaşgarlı’nın tespit ettiği atasözlerinin bir manzumdan alınmış iki dizeye benzediklerini, bu ölçülü-uyaklı sözlerden nazma geçmek için yalnızca bir iki adım kaldığını değerlendirdiğini aktardıktan sonra atasözlerinin, hece vezinli Türk halk şiirini yaratan veya halk şiiriyle birlikte meydana gelen kalıplar olarak düşünülebileceği sonucuna varır (Ercilasun, 2020, s.33-34). Bu bakış açılarının rehberliğinde şiirsel temellere yahut özelliklere sahip olan atasözlerinde belagat sanatının ayrılmaz bir parçası olan zıtlığın yer alması beklenilecek bir durumdur.

Aksoy, atasözlerinin kavram zenginliği bakımından oldukça önemli dil yapılarından biri olduğunu vurgular (Aksoy, 1993, s. 13). Atasözlerindeki bu kavram zenginliğinin en dikkat çekici maddelerinden biri de zıtlık ifade eden söz, kavram ve durumların sıkça bir arada kullanılmasıdır. Felsefi anlamda “birbirine karşı olup birbirini dışındalayan iki nesnel olgu ya da düşüncenin ilişkisi” (Hançerlioğlu, 1996 s. 300) şeklinde tanımlanan zıtlık kavramı; aslında olay, durum ve olguların eksik kısımlar itibarıyla birbirini tamamlamasını sağlayan ve diyalektik bir ilişki çerçevesinde varlıklarını tescilleyen keskin farklılıkları karşılar. Dolayısıyla bu çalışmanın temel savlarından biri, Dobruca bölgesinde yaşayan Kırım Tatar atasözlerinde verilmek istenen evrensel mesaj ve nasihatlerin zıtlık kavramı üzerinden daha açık ve anlaşılır kılındığı düşüncesidir.

Yöntem

Çalışmada Müstecib Ülküsal’ın *Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler* adlı eseri içerisinde yer alan atasözleri derlem alanı olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu atasözleri; okuyucunun zihninde daha rahat çağrışım yapabilmesi ve yine okuyucunun Kırım Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki ses ve anlam ilişkilerine dair bir fikir elde edebilmesi amacıyla Türkiye Türkçesine de aktararak verilmiştir. Atasözleri, ilgili başlıklar altında alfabetik sıra ile verilmiştir.

Eser içerisinde yer alan atasözleri tarama yöntemiyle incelenmiş, içlerinden zıtlık ifade edenler seçildikten sonra bunların eserdeki tüm atasözleri arasındaki oransal karşılığı belirlenmiştir. Bu zıtlıkların hangi yollarla meydana getirildiği tespit edilerek tasnif edilmiş, ardından bu atasözlerinin derlem alanı içerisindeki nicelikleri verilerek kendi aralarındaki yoğunlukları da tespit edilmiştir.

Bazı atasözlerinde farklı yollarla oluşturulan zıtlıkların bir arada yer aldığı görülmüştür. Tespit edilen bu durumu çalışmada görünür kılmak için her başlığın ifade ettiği zıtlığa ait örnekler koyu renkle ifade edilirken aynı atasözünde başka bir kavram alanına giren zıtlıklar, altı çizili olarak gösterilmiştir.

Örnek: “Zıt anlamlı kelimelerle kurulanlar” başlığı altında inceleme yapılırken “düşman” ve “dost” kelimeleri koyu renkle belirtilirken bu atasözünde yer alan ve “kelimenin olumlu ve olumsuz biçimleriyle” başlığının inceleme alanına giren “akıllı” ve “akılsız” kelimeleri ise altı çizili olarak verilmiştir.

Akıllı düşman, akılsız dosttan iygidir.

“Akıllı düşman, akılsız dosttan iyidir.”

Türk Dünyasından derlenen atasözlerinin incelenip Türk dilinin ve ufkunun zenginliğinin ortaya konulması oldukça değerli ve gerekli bir çalışmadır. Ancak elde edilen bu malzemelerin farklı bakış açısı ve yaklaşımlarla farklı açılardan işlenerek değerlendirmeye tâbi tutulması da ayrıca gereklidir. Bu çalışmanın, Dobruca Kırım Tatar atasözlerinin işleme ve değerlendirme süreçlerine bir katkı sunacağı değerlendirilmektedir.

Bulgular

1. Zıt Anımlı Kelimelerle Kurulanlar

Zıt anlam; anlamları karşıt olan iki sözcük arasındaki bağlantıyı belirtir, genel olarak bu karşıt sözcükler ara terimleri kabul etmeyen zıt kutupları gösterir. Karşıt anlam ilişkisi içindeki öğeler ortak bir anlam eksenini ve karşıt anlam birimciklerini sunar. Bunlar (örnek: büyük/küçük) birçok ortak özelliğe sahip olsa da anlamsal olarak karşıt durumdadır (Günay, 2007, s. 177-180).

Bu başlık altında incelenecek olan zıt anlamlı kelimeler, bir kavramın iki uç manasını ifade etmektedir.

1) Adamak **kolay**, ödemek **zor**.

“Adamak kolaydır, ödemek zor.”

2) Adı **şıktı** tokuzga, **tüşmez** sekizge

“Adı çıktı dokuza, düşmez sekize.”

3) **Agacak** kan tamırda **turmaz**.

“Akacak kan, damarda durmaz.”

4) **Ak** köt, **kara** köt şabışta belli olur.

“Ak göt, kara göt yarışta belli olur.”

5) Akıllı düşman, akılsız dosttan iygidir.

“Akıllı düşman, akılsız dosttan iyidir.”

6) **Akşam** bolsa **koñ**, **tan** atsa **kōş**.

“Akşam olunca kon (dur), sabah olunca göç (yürü).”

7) **Akşamıñ** **şayırından** **sabahıñ** **şerri**.

“Akşamın hayrından, sabahın şerri iyidir.”

8) **Analı** cetimniñ avuzu oynar, **babalı** öksüzniñ közu oynar.

“Anası olup babası olmayan yetimin ağzı oynar, babası olup anası olmayan öksüzün gözü oynar.”

9) **Anañ** Tat, **babañ** Tat ne kerek saga balaban at, mın eşegin corgalat.

“Anan Tat, baban Tat, ne gerek sana balaban at, bin eşeğine rahvanlat.”

10) **Apakayıñ** tili uzasa **akayıñ** kamşısı uzar.

“Karının dili uzasa kocanın kamçısı uzar.”

11) **Apakayman** **akay** arasına esı ketken karışır.

“Karı ile koca arasına akli gitmiş karışır.”

12) Arabanıñ **ald** teğerşigi kayerden cürse **ard** teğerşigi de o yerden cürer.

“Arabanın ön tekerleği nereden giderse arka tekerleği de oradan gider.”

13) Aş kekırır, **tok** sekırır.

“Aç geğirir, tok seğirir (zıplar).”

14) Aş ne aşamaz, **tok** ne aytmaz.

“Aç ne yemez, tok ne demez.”

15) Aş, **toknuñ** kōzune karamakman toymaz.

“Aç, tokun gözüne bakmakla doymaz.”

16) At bar, meydan **cok**; meydan **bar**, at **cok**.

“At var, meydan yok; meydan var, at yok.”

17) At barlıdan, kız **carlıdan**.

“At varlıklıdan, kız yoksuldan.”

18) Atadan kōrgen ok conar, **anadan** kōrgen ton pişer.

“Atasından gören ok yontar, anasından gören kürk biçer.”

19) Atka dostay kara **duşmanday** min.

“Ata dost gibi bak, düşman gibi bin.”

20) Az da bolsa **köp** kōr.

“Az olsa da (verdimse de) sen çok olarak kabul et.”

21) Az kolnu aşta, **köp** kolnu işte kōr.

“Az eli aşta, çok eli işte gör.”

22) Az konuş, **köp** tınla.

“Az konuş, çok dinle.”

23) Az yaşa **köp** yaşa, kelir ölüm er başa.

“Az yaşa çok yaşa, gelir ölüm her başa.”

24) Aznı bisinmegen **köpten** kuru kalır.

“Azı beğenmeyen çoktan mahrum kalır.”

25) Balaban balık **kişnege** balıknı cutar.

“Büyük balık, küçük balığı yutar.”

26) Balaganga saygı, **kişnege** süygü ata ogutu.

“Büyüğe saygı, küçüğe sevgi ata öğüdüdür.”

27) Bar barıştırır, **cok** soğuşturur.

“Varlıklı barıştırır, yoksul vuruşturur.”

28) Bar bolup bergen merdane, **cok** bolup bergen divane.

“Var olup veren merdane, yok olup veren divane.”

29) Barı tapsa konakka, **carlı** tapsa tamakka.

“Varlıklı bulduğunu konağa (yapıya), fakir bulduğunu boğazına verir.

30) Barlıkka tarlık bolmaz.

“Varlığa darlık olmaz.”

31) Barlınıñ katında barıngan, **carlınıñ** katında şalışmaz.

“Varlıkların yanında barınan, yoksulun yanında çalışmaz.”

32) Barlınıñ kiypi kelgeşi, **carlınıñ** canı şıgar.

“Varlıkların keyfi gelinceye kadar yoksulun canı çıkar.”

33) Barman dep kuanma, **cokman** dep cılanma.

“Varlıklım diye övünme, yoksulum diye yakınma.”

34) Barnıñ üyü kerem üyü, **coknuñ** üyü verem üyü.

“Varlıkların evi kerem evi, yoksulun evi verem evi.”

35) Baş kayaka ketse **ayak** o yaka keter.

“Baş hangi tarafa giderse ayak da o tarafa gider.”

36) Başıman ketken ayagıman **kelir**.

“Başıyla giden, ayağıyla gelir.”

37) Bay balası ay tiler, **carlı** balası may tiler.

“Zengin çocuğu (gökteki) ayı ister, fakir çocuğu yağ ister.”

38) Bir deli kuyuga bir taş atar, kırk **akıllı** şıgargamaz.

“Bir deli kuyuya bir taş atar, kırk akıllı çıkartamaz.”

39) Bir kóz cılasa, anav kóz **külmez**.

“Bir göz ağlasa öteki gülmez.”

40) Bolumsuzman üy bolgaşı boydak kalgım aru.

“Olumsuzla evlenmektense bekâr kaldığım iyi.”

41) Borclunuñ tilekçisi **alacaklısıdır**.

“Borçlunun duacısı alacaklısıdır.”

42) Carlı, baynıñ malın esaplap mayşırğın tawsıtır.

“Fakir, zengin malını sayarken mumunu eskitir.”

43) Carlı boğaz, **varlıklı** konak düşünür.

“Yoksul boğaz, varlıklı konak düşünür.”

44) Caşlıkta caşlık etmegeniñ **kartlıkta** beti ekşir.

“Gençlikte gençliğin yaşamayanın ihtiyarlıkta yüzü ekşir.”

45) Caz carlınıñ, kış barlınıñ.

“Yaz fakirin, kış varlıkların (günü).”

46) Caz catkanıñ canbaşı sınsın, **kış** cürgeniñ ayağı sınsın.

“Yazın yatanın kalçası kırılın, kışın yürüyenin ayağı kırılın.”

47) Cumarttan bir şıgar, **sarandan** eki.

“Cömert kişiden bir çıkarsa cimri kişiden iki.”

48) Cuwaş atıñ tekmesi **kattı** bolur.

“Yavaş (sakin) atın tekmesi şiddetli olur.”

49) Dertin çaşırgan **derman** tapmaz.

“Derdini gizleyen derman bulamaz.”

50) Domuz terisinden post bolmaz, **duşmandan dost** bolmaz.

“Domuz derisinden post olmaz, düşmandan dost olmaz.”

51) Dos başka, düşman ayakka karar.

“Dost başa, düşman ayağa (sona) bakar.”

52) Dos üşündürür, **düşman** küldürür.

“Dost düşündürür, düşman güldürür.”

53) Dosuña güvenip **düşmanıña** şapşılma.

“Dostuna güvenip düşmanına saldırma.”

54) Düşman edinmek kolay, **dost** edinmek zor.

“Düşman edinmek kolay, dost edinmek zor.”

55) Dünyada mekân **ahrette** iman.

“Dünyada mekân ahrette iman (gerek).”

56) Dünyaga paydası coknuñ **ahretke** de cok.

“Dünyaya faydası olmayanın ahrete de olmaz.”

57) Eki kulakka bir awuz, eki **tñla** bir **ayt**.

“İki kulağa bir ağız, iki dinle bir söyle.”

58) El atına **mingen** şalt **tüşer**.

“El atına binen, çabuk iner.”

59) Er bala baw alması, **kız** bala taw alması.

Erkek çocuk bağ elması, kız çocuk bahçe elması.”

60) Er eñseden, **kız** mañlaydan belli bolur.

“Erkek enseden, kız alından anlaşılır.”

61) Erin kızganmagan **ırgası** bolmaz.

“Erkeğini kıskanmayan dişi olmaz.”

62) Erkek tıştan apaykay işten üy yasayım demeli.

“Erkek dışarıda, kadın evde tutumlu olup aile ocağını mutlu kılalım demeli.”

63) Falan cerde altın **bar**, barsan bakır da **cok**.

“Falan yerde altın var, gidip baksan bakır bile yok.”

64) Fukara tavugun, **bay** atın maktar.

“Fukara tavuğunu, zengin atını över.”

65) Guvenme barlıkka, tüşersin **tarlıkka**.

“Güvenme varlığa, düşersin darlığa.”

66) Guzeliñ taliyi şirkin bolur.

“Güzelin talihi çirkin olur.”

67) Haramdan kelgen haramga keter.

“Haramdan gelen, harama gider.”

68) İnsanniñ alacası işinde, hayvanniñ alacası **tışında**.

“İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında (olur).”

69) Kadinniñ şaşı uzun, akli **kıska**.

“Kadının saçları uzun, akli kısa.”

70) Karar közge kart ölür, ecel kelse **caş** ölür.

“Görünürde ihtiyar kişi ölür, ecel gelirse genç ölür.”

71) Katnaşmagan tuvğan cat bolur.

“Görüşmeyen akrabalar yabancı olur.”

72) Kayerde akşam, o yerde **sabah**.

“Nerede akşam orada sabah.”

73) Kımırskadan örnek al, **cazdan kışka** azırlan.

“Karıncadan örnek al, yazdan kışa hazırlan.”

74) Kız arslan ketirer kule turar, **ul** cılan ketirer şaga turar.

“Kız aslan getirir güler yüzlü olur, oğul yılan getirir sokar durur.”

75) Kız kursağı kınıday, **ul** kursağı uruday.

“Kız karnı kın kadar (dar), oğul karnı kuyu kadar (derin olur).”

76) Kızıñni el üyünde catkızma, **uluña** şehir aşu tattkızma.

“Kızını el evinde yatırma, oğluna şehir aşu tattırma.”

77) Korkakni kuvalarsañ **batır** bolur.

“Korkağı kovalarsan bahadır olur.”

78) Köbu zarar, **azı** karar.

“Çoğu zararlı, azı kararlı.”

79) Kök cılamay cer külmez.

Gök ağlamadan yer gülmez.

80) Kökten ne cawsa **cer** onu kabul eder.

“Gökten ne yağarsa yer onu kabul eder.”

81) Mart *işeri*, şingene *tışarı*.

“Mart içeri, çingene dışarı.”

82) Müsapiriñ kunu *uzasa* itibarı *kıskalır*.

“Misafirin (misafirlik) günü uzarsa itibarı kısalır.

83) Ne *ekseñ* onu *pişersañ*.

“Ne ekersen onu biçersin.”

84) Oksuzun ayavcusu *köp* bolur, yardımcısı *az* bolur.

“Öksüze acıyan çok, yardım eden az olur.”

85) *Oñ* koluñ bergenin *sol* koluñ körmesin.

“Sağ elinin verdiği sol elin görmesin.”

86) *Oñ* közüñ *sol* közüñe muhtac bolmasın.

“Sağ gözün sol gözüne muhtaç olmasın.”

87) Öpkemen *turgan* zararman *oturur*.

Öfke ile kalkan zararlar oturur.

88) *Ölüsün* anganıñ *tirisi* aş kalmaz

“Ölüsünü anan kişinin dirisi aç kalmaz.”

89) *Ölüsün* añañ *tirisi* zavkı kaşar.

“Ölüsünü anarsan dirisinin zevki kaçır.”

90) Suv *bulan*may *tınmaz*.

“Su bulanmadan durulmaz.”

91) Suv *kiçkeneniñ* col *balabanniñ*.

“Su küçüğün, söz büyüğün.”

92) Tenbeliñ işi pitmez, *caz* kelse de *kış*ı pitmez.

“Tenbelin işi bitmez, yaz gelse de kışı bitmez.”

93) Ucuz alingan, pahalı sayılır.

“*Ucuz* alınan, *pahalı* sayılır.”

94) *Ul* bolsun *kız* bolsun, ayağı kolu tüz bolsun.

“Oğlan olsun kız olsun, eli ayağı düzgün olsun.”

95) *Ul* curt kuvnağı, *kız* el kuvganı.

“Oğlan yurdun kıvancı, kız elin kıvancı.”

96) *Ul* okusa kadı, *kız* okusa cadı bolur.

“Oğlan okursa kadı, kız okursa cadı olur.”

97) *Uzaktakılar* kişneşir, *cuvuktakılar* tişleşir.

“Uzakta olan kardeşler, akrabalar birbiriyle haberleşir, iyi geçinir; yakındakiler iyi geçinemezler, kavga ederler.”

98) Üyşeñ **köp**, üleşsen **az**.

“Yığsan çok, paylaşsan az.”

99) **Yakşınıñ** catar **camannıñ** cürer vaktı.

“İyi kişinin yatacak, kötü kişinin gezecek vakti.”

100) **Zararıñ** kayerinden kaytsañ **kazanç** sayılır.

“Zararın neresinden dönsen kazanç sayılır.”

101) **Zengin**, arabasın **tawdan** aşırır; **carlı**, **tüz** colda şaşırır.

“Zengin, arabasını dağdan aşırır; fakir, düz yolda şaşırır.”

102) Zor, kapıdan **kirse** şeriat pencereden **şıgar**.

“Zor, kapıdan kirse şeriat pencereden çıkar.”

İncelenen atasözlerinde kullanılan zıt anlamlı kelimeler verilmek istenen mesajın toplum zihnindeki iki yönlü olarak mukayesesini göstermektedir. Zıtların bir arada bulunmasının gücüyle verilmek istenen mesajın etkisi artırılmıştır.

2. Kelimenin Olumlu ve Olumsuz Biçimleriyle

-mA olumsuzluk eki; fiil kök ve gövdelerinden olumsuz fiiller türeten bir ektir ve i- ek fiili dışındaki her fiil kök ve gövdesine gelebildiği için Türk dilinin en işlek türetme ekidir (Korkmaz, 2009, s. 128).

+süz/+süz eki; addan “yokluk, eksiklik” bildiren olumsuz anlamda sıfatlar türeten çok işlek bir ektir. “Sahip olma, kendinde bulunma” görevindeki +II/+IU ekinin karşıtıdır (Korkmaz, 2009, s. 64).

Cevher fiili ekleri “değil” gerçekleştirme zarfının üzerine gelerek olumsuz çekime girer (değil-im, değil-seniz); bunlar, yüklem ismi olan adlara ve sıfatlara gelerek isim cümleleri oluşturmalarının dışında aynı yolla fiil gövdelerine geldiklerinde bu gövdelerin kurdukları kiplerin olumsuz çekimine denk bir anlam kazanır (Banguoğlu, 2015, s. 453).

Bu başlık altında incelenen örnekler, olumsuzluk anlamı kazandıran edat ve eklerin cümlenin anlamında bir zıtlık meydana getirecek şekilde kullanılması ile meydana getirilmiştir. Yapılan incelemede olumsuzlukların zıtlık meydana getirdiği 44 atasözü tespit edilmiştir.

1) **Abrili** abrin saklasa **abrisiz** men ceñdim der.

“Şerefli kişi şerefini korusa şerefsiz kişi ben yendim der.”

2) Akıl **caşta tuvul**, **başta**dır.

“Akıl yaşta değil baştaadır.”

3) Akılga **kelmegen** başka **kelir**.

“Akla gelmeyen başa gelir.”

4) **Akıllı** balaga mal ne kerek, **akılsız** balaga mal ne kerek.

“Akıllı çocuğa mal ne gerek, akılsız çocuğa mal ne gerek.”

5) **Akıllı düşman**, **akılsız dosttan** iygidir.

“Akıllı düşman, akılsız dosttan iyidir.”

6) **Akıllı** köprü tapkaşı **akılsız** suvnu geçer.

Akıllı, köprü buluncaya kadar akılsız suyu geçer.”

7) Allah'ın **oñgarmaganın** kul **oñgarmaz**.

“Allah'ın iyi, mutlu yapmadığını kul yapamaz.”

8) Allah'tan **korkmagandan korkulur**.

"Allah'tan korkmayandan korkulur."

9) Aşını **berme**, kaşını **ber**.

"Aşını verme, kaşını ver."

10) At **minmegen** at **minse** şaba şaba öttürür, ton **kiymegen** tok **kiyse** kaga kaga tozdurur.

"Ata binmeyi bilmeyen ata binse koştura koştura öldürür, kürk giymeyen kürk giyse silke silke eskitir."

11) Atın **karagan**, artına **karamaz**.

Atına (iyi) bakan, arkasına bakmaz.

12) Awurup catkan **ölmez**, ökurup cürgen **ölür**.

Hastalanıp yatan ölmez, böğürüp gezen ölür.

13) Babadan mal miras **kalır**, adamlık **kalmaz**.

"Babadan mal miras kalır, adamlık kalmaz."

14) Bastırıksız tahtanı cel **alır**, cel **almazsa** el **alır**.

"Sabitlenmeyen tahtayı yel alır, yel almazsa el alır."

15) Baş **kes**, fidan **kesme**.

"Baş kes, fidan kesme."

16) **Baylı** bike tırışa, **baysız** bike kırışa.

"Kocalı kadın zorlanır, kocasız kadın gezinir."

17) Cawdan boş **kaytsañ** da toydan boş **kaytma**.

"Düşmandan boş dönsen de düğünden (güreşten) boş dönme."

18) **Cetalmagan** cer sogar, **cetken** ozar.

"Yetişmeyen yer döver, yetişen öne geçer."

19) Dosuña sırrını **aytma**, o **aytar** dosuna, toban tolar postuña.

"Dostuna sırrını söyleme; o söyler dostuna, saman dolar postuna."

20) Duşmanga ser **berilir**, sır **berilmez**.

"Düşmana ser verilir, sır verilmez."

21) Eşki **bergen** koy alır, eş **bermegen** ne alır?

"Keçi veren koyun alır, hiç vermeyen ne alır?"

22) Et **kirgen** yere dert **kirmez**.

"Et giren yere dert girmez."

23) Et **pişmese** bet **pişer**.

"Misafire mutlaka et pişirmeli yoksa ev sahibinin yüzü pişer (kızarır)."

24) Guzelge **toyulur**, iyigige **toyulmaz**.

"Güzele doyulur, iyiye doyulmaz."

25) İnsan ne boldum **dememeli**, ne bolacakman **demeli**.

“İnsan ne oldum dememeli, ne olacağım demeli.”

26) **İşsiz**, **işlini** işinden kaldırır.

“İşsiz, işliyi işinden alıkoyar.”

27) Kalıpka **karama**, kalpke **kara**.

“Kalıba bakma, kalbe bak.”

28) Kanı kanman **cuvmazlar**, kanı suwman **cubarlar**.

“Kanı kanla yıkamazlar, kanı suyla yıkarlar.”

29) Katıgnı aşagan **tutulmaz**, şanaknı calagan **tutulur**.

“Yoğurdu yiyen tutulmaz, çanağını yalayan tutulur.”

30) **Kerekmegenni** cıy, **kerekken** kün bolur.

“Gerekmeyeni sakla, gerekeceği gün olur.”

31) Kırısıñ awuzu **aytmasa** kōzu **aytar**.

“Hırsızın ağzı söylemese gözü söyler (gözünden anlaşılır).”

32) Kızın **köteglemegen** tizin **kötekler**.

“Kızını dövmeyen, dizini döver.”

33) Kol carası **keşer**, til carası **keşmez**.

El yarası geçer, dil yarası geçmez.”

34) Koñşunuñ koturu **cukmasa** kuyu **cugar**.

“Komşunun yarası sirayet etmese de huyu sirayet eder.”

35) Kurt tügün **taşlar**, kıyun **taşlamaz**.

“Kurt tüyünü bırakır, huyunu bırakmaz.”

36) Müsapir üstüne müsapir **bolur**, üy işine üy **bolmaz**.

Misafir üstüne misafir olur, ev içine ev olmaz.”

37) **Oñ**acakka mal tabılır, **oñmay**acakka kaza tabılır.

“Varlıklı/mutlu olacağı mal bulunur, olmayacağı da kaza bulunur.

38) **Oylan**ganga aytım oylandı bildi, **oylanma**ganga aytım şakıldadı kuldu.

“Düşünene, muhakeme edene söyledim düşündü bildi, düşünmeyene söyledim kakhaha ile güldü.”

39) Özüñ **öl**, sözüñ **ölmesin**.

“Kendin öl, sözün ölmesin.”

40) **Şakırıl**gan ceriñe erinme **şakırılma**gan ceriñe kōrunme.

“Çağırıldığı yere erinme (git), çağırılmadığın yerde görünme.”

41) Toysuz üy **bolur**, ölümsüz üy **bolmaz**.

“Düğünsüz ev olur, cenazesiz ev olmaz.”

42) Üy alma, koñşu al.

“Ev alma, komşu al.”

43) Zaman saga uymasa sen zamanga uy.

“Zaman sana uymazsa sen zamana uy.”

44) Zuluman memleket cıgılır, kazma küremken cıgılmaz.

“Zulüm ile memleket yıkılır, kazma kürek ile yıkılmaz.”

Yapılan incelemede “değil” edatının yalnızca bir örnekte kullanıldığı ve yüklem olan bir ismi olumsuz yaptığı, +slz/+sUz ekinin altı defa kullanıldığı ve sıfatları/isimleşmiş sıfatları olumsuz yaptığı, -mA ekinin ise kalan kırk örnekte fiilleri ve fiilimsileri olumsuz yaptığı görülmüştür. Cümlede mesajı yüklem verdiğİ göz önüne alındığında mesaj verme amacı taşıyan atasözlerinde karşıt durumları ifade ederken fiillerin olumlu-olumsuz anlamlarından istifade edilmesi beklenen bir durumdur. Bu yolla kurulan atasözlerinde “Özüñ öl, sözüñ ölmesin.” örneğinde olduğu gibi aynı kavram alanına giren durumların biri diğerinden üstün tutularak mesaj verilir.

3. Çağrışımsal Zıtlıkla Kurulanlar

Zıtlık anlamı; yalnızca kelimelerin ve eklerin varlığı ile oluşturulmaz. Kelime ve kelime gruplarının cümle içerisinde temsil ettiği kavramların, içerdiği mesajların birbirleriyle zıtlığı edebî sözlerin oluşumuna katkı sunar. Örnek olarak “aşk” ile “dert” ve “cırıla-” ile “cıla-” her ne kadar zıt anlamlı kelimeler değilse de cümle içerisinde temsil ettikleri kavramların “mutluluk”, “hüzün” olduğu göz önüne alındığında çağrıştırdıkları kavramlar arasında bir zıtlık söz konusudur. Yapılan incelemede bu yöntemle meydana getirilmiş 44 atasözü tespit edilmiştir.

1) Aş tavuk tüşünde tarı körer.

“Aç tavuk düşünde darı görür.”

(Burada açlık ve yiyecek kavramları üzerinden anlamı kuvvetlendirici bir karşıtlık oluşturulmak istenmektedir.)

2) Aşk cırlatır, derd cılatır.

“Aşk şarkı söyletir, dert ağlatır.”

(Aşk ve dert, sevinçle şarkı söylemek ile ağlamak arasında karşıtlık kurulmuştur.)

3) At ölür meydan kalır, cigit ölür şan kalır.

“At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır.”

(Biri ölmekte ancak diğeri ölmemekte geriye kalmaktadır.)

4) Awlakniñ atı ozgaşı köyumuñ tayı ozsun.

“Uzaktaki kişinin atı koşuyu kazanacağına köyümün tayı kazansın.”

(Burada köyümün tayı ifadesi yakın/tanıdık manasıyla uzaktaki kişinin atı ifadesi ise yabancı manasıyla karşıtlık oluşturmaktadır.)

5) Awurup catkan ölmez, ökurup cürgen ölür.

“Hastalanıp yatan ölmez, böğürüp gezen ölür.”

(Ölmesi beklenenle, ölmeyeceği düşünülenin yer değiştirmesi)

6) Ayu balasın appağım, kirpi balasın cımşagım dep süyer.

“Ayı, yavrusunu bembeyazım; kirpi, yavrusunu yumuşağım diye sever.”

(Ayının alaca rengine karşılık yavrusunu apağım, kirpinin sert dikenlerine karşın yavrusunu yumuşağım diye sevmesi bir tezat teşkil etmektedir.)

7) Azıksız colga şıkkanıñ kōzu el torbasında bolır.

“Yola yiyeceksiz çıkanın gözü başkasının torbasında kalır.”

(Yiyeceksiz kişinin gözlerinin başkasının torbasındaki yiyeceklerde olması zıtlıktan istifade edildiğini göstermektedir.)

8) Baba bergeni *ömürlük*, koca bergeni *körumluk*.

“Babanın verdiği ömürlük, kocanın verdiği görümlük”

(Ömürlük ifadesi ile kalıcı, sınırsız anlamı verilmek istenirken görümlük ifadesi ile geçici, sınırsız anlamı verilmek istenmektedir.)

9) Bahar *celine* kelinim, *kuz celine* kızım şıksın.

“Bahar yeline gelinim, güz yeline kızım çıksın.”

(İlkbahar yeli ile olumlu/zarar vermeyen, güz yeli ile ise olumsuz/zarar veren kastedildiği için kavramsal olarak zıtlık söz konusudur.)

10) Bal *bal* demekmen awuz *tatlılanmaz*.

“Bal bal demekle ağız tatlanmaz.”

(Bal tatlı bir şey olduğu hâlde tatlanmaz olumsuzluğu ile kullanılarak atasözünün anlamına bu olumsuzlukla vurgu verilmiştir.)

11) Bala үшін *bawga*, curt için *cawga*.

“Çocuk için bağlanmalı, yurt için savaşmalı.”

(Çocuk için bağlanılırken vatan için bağlandığımız yerden/candan ayrılmayı öğütlediği için bir zıtlık teşkil etmektedir.)

12) Baylı *arlanman kuzu* da eğlenir.

“Bağlı aslanla kuzu da eğlenir.”

(Aslan yırtıcı bir hayvan ve kuzu da ancak onun yemeği olabilecek nitelikte korkan bir hayvanken bağlı olan aslanla kuzunun eğlenmesi zıtlık oluşturmaktadır.)

13) Besle karganı *oysun közuñnu*.

“Besle kargayı, oysun gözünü.”

(Bir kişiye iyi davranıldığında iyi bir karşılık almamız gerekirken aksi bir şekilde davranıldığı için karşıtlık söz konusudur.)

14) Biñ bilseñ de gene *bir* bilgenge danış.

“Bin bilsen de bir bilene danış.”

(Burada bin, çok; bir, az manasındadır.)

15) Bir *deli* kuyuga *bir taş atar*, kırk *akıllı şıgargamaz*.

“Bir deli kuyuya bir taş atar, kırk akıllı çıkartamaz.”

16) Bir fincan kaveniñ *kırk cıl* hatırı bar.

“Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var.”

(Az bir şeyin etkisinin çok olduğunu göstermesi bakımından sezdirmeli zıtlık vardır.)

17) Bir kişi *kırk kişini* azdırır.

“Bir kişi kırk kişiyi azdırır.”

(Burada da az ile çok ilişkisi kurulmuştur.)

(Taşın kuyuya düşmesi ve taşın çıkarılmaya çalışılması bir zıtlık teşkil etmektedir.)

18) Birevi *aşar*, birevi *karar*, kıyamet ondan kobar.

“Biri yer, biri bakar; kıyamet ondan kopar.”

(Biri yer biri yemeden bakar manasından dolayı olumsuz anlamının sezdirilmesi vardır.)

19) Biriñ kıymetin bilmegen, *biñ*ni cıyalmaz.

“Birin kıymetini bilmeyen, bini toplayamaz.”

(Burada da bir, azı; bin, çoğu temsil etmektedir.)

20) Bugünüñ cımartası, yarınıñ tavugundan hayırlıdır.

“Bugünün yumurtası yarının tavuğundan hayırlıdır.”

(Elde bulunan az ile elde bulunmayan çok arasında bir kıyaslama söz konusudur.)

21) Cigid negadar *batır* bolsa süygenine *ceñil*ır.

“Yiğit ne kadar bahadır olsa sevdiğine yenilir.”

(Bahadır burada yenilmeyecek kişi manasındadır ancak yiğidin yenilmesi bir zıtlık teşkil etmektedir.)

22) Cokka *cüyrük cetmez*.

“Yok olan şeye *yarış atı yetişemez*.”

(Yarış atının hızından dolayı her yere yetişeceği düşünülmüş ancak cümlede o bile yetişemez denilerek olumsuzluğun kuvvetlendirilmesi sağlanmıştır.)

23) Coldaki *bal* işer, üydeki *zehir* işer.

“Yoldaki bal içer, evdeki zehir içer.”

(Bal ve zehir kavramları burada içecekler için olumlu ve olumsuz çağrışımlar barındırmaktadır.)

24) *Cüregenin* colu, *catkanın* künü öter.

“Yürüyenin yolu, yatanın günü geçer.”

(Yürüyen ve yatan kelimeleri üzerinden bir zıtlık çağrışımı yapılmıştır.)

25) El *avuşman suw işken kanmaz*.

“El avucu ile su içen (suya) kanmaz.”

(Avuç avuç su içildiğinde kanılacağı varsayımı üzerine kurulan cümlede suya kanılmaması kavramsal zıtlık teşkil etmektedir.)

26) El ayıbın körgende *dört boladır közu*, öz ayıbın körgende *kör boladır közu*.

“El ayıbını gördüğü zaman dört açılıyor gözü, kendi ayıbını gördüğü zaman kör oluyor gözü.”

(Kendisi ve başkası karşılaştırmasında iki zıt eylem ile tepki vermektedir.)

27) Er bala *baw* alması, kız bala *taw* alması.

Erkek çocuk bağ elması, kız çocuk bahçe elmasıdır.”

(Bağ olumlu, dağ olumsuz çağrışımla kullanılmıştır.)

28) Eşek *ölse* itler *toy-düğün* yapar.

“Eşek ölürse itler toy-düğün yapar.”

(Ölüm, bir yas vesilesiyken düğün ile birlikte kullanılması tezat teşkil etmektedir.)

29) Falan cerde *altın bar*, barsan *bakır da çok*.

“Falan yerde altın var, gidip baksan bakır bile yok.”

(Altın çok değerli/değerli, bakır az değerli/değersiz manasında kullanılmıştır.)

30) Kama kının *kesmez*.

“Kama, kınını kesmez.”

(Kama kesici alet olduğu hâlde bir şeyi kesmemesi bir zıt çağrışımdır.)

31) Kan kusar, kızılışık aşadım der.

“Kan kusar, kızılışık şerbeti içtim der.”

(Birinci eylem olumsuz, ikinci eylem ise birinciye güzel göstermenin olumlu ifadesidir.)

32) Kasap üyünde et tabılmaz.

“Kasap evinde et bulunmaz.”

(Kasap evinin, et olması gereken bir yer olarak düşünüleceği hâlde kasabın evinde et olmaması anlamda çarpıcılık sağlamak için bir zıtlık teşkil etmektedir.)

33) Kırsız karda cürer ızın belletmez.

“Kırsız karda yürür, izini belli etmez.”

(Karda yüründüğünde iz çıkması gerekirken burada izin bulunmaması bir tezat teşkil etmektedir.)

34) Kıs kursağı kınıday, ul kursağı uruday.

“Kız karnı kın kadar (dar), oğul karnı kuyu kadar (derin olur).”

(Kın ve kuyu kelimeleri çağrışımları itibarıyla bu cümlede zıtlık ifade etmektedir.)

35) Mayşırak tübüne *carık bermez*.

“Mum dibine ışık vermez.”

(Mum ışık verme özelliğine sahipken bu atasözünde ışık vermeme ile ifade edildiği için bir zıt çağrışımda bulunulmuştur.)

36) Özüne kayırı bolmaganniñ *başkasına* kayırı bolmaz.

“Kendine hayrı olmayanın başkasına hayrı olmaz.”

(36-37-38’de kendimiz ile başkaları anlamsal olarak iki tam parçayı oluşturmaktadır. Bu sebeple karşıtlık içerisinde değerlendirilmektedir.)

37) Özüñkü özek *elinki* tezek.

“Kendininki öz (maya), başkasıninki tezek.”

38) Öz aklıñ akıl, *el* aklı pakıl.

“Kendi aklın iyi, başkasının aklı nisbetçi.”

39) Sakınan közge *şöp tüşer*.

“Sakınan göze çöp girer.”

(Korunan bir şeyin güvende olduğu algısına karşı burada zarar görme anlamı zıtlık teşkil etmektedir.)

40) Şakırılğan ceriñe *erinme* şakırılmagan ceriñe *körunme*.

“Çağırıldığı yere *erinme* (git), çağırılmadığın yerde *körunme*.”

(Erinmemek ve görünmemek kelimelerinin iletileri “git” ve “gitme”dir.)

41) Tüyediy boyuñ bolgaşı *tüyemediy* aklıñ bolgaydı.

“Deve kadar boyun olacağına düğme kadar aklın olaydı.”

(Deve çokluğu/büyüklüğü, düğme azlığı/küçüklüğü simgelemektedir.)

42) Tüyesi **bolmasa** botası **bar** arışı cerde catmazga.

“Arabasını yürütmek isteyen devesi yoksa yavrusu vardır.”

(Devesinin olmaması, yavrusu olması bir zıtlık teşkil etmektedir.)

43) **Yedisinde** ne bolsa **yetmişinde** odur.

“Yedisinde neyse yetmişinde de odur.”

(Yedi çocukluğu, yetmiş yaşlılığı simgelediği için zıtlık teşkil etmektedir.)

44) **Zengin**, arabasını **tawdan** aşırır; **carlı**, **tüz colda** şaşırır.

“Zengin, arabasını dağdan aşırır; fakir, düz yolda şaşırır.”

(Dağ zorlu, düz zahmetsiz manasında kullanılmıştır.)

Bir edebî eserin tahlilinde zıtlığın mevcudiyeti yalnızca zıt anlamlı kelimelerin varlığına sığdırmak mümkün değildir. Zıtlığın bir kavramın iki zıt yönünü birleştirdiği düşünülürken bu zıtlığın ifadesini zıtlık ifade eden kelimelere sığdırmak da imkânsız bir hâl almaktadır. Yedi ile yetmiş kelimeleri sözlük anlamları itibarı ile bir zıtlık ifade etmedikleri hâlde “**Yedisinde** ne bolsa **yetmişinde** odur.” atasözünde görüleceği üzere insan ömrünün çocukluk ve yaşlılık dönemlerini ifade ettiklerinde çağrıştırdıkları kavramlar itibarı ile bir zıtlık meydana getirirler. İncelenen Kırım Tatar atasözlerinde zıtlığın bu yönünden önemli ölçüde istifade edildiği görülmektedir.

Sonuç

Xulosa Mitler nasıl insanoğlunun yeryüzündeki macerasını kaostan kosmosa geçiş aşamasında ele alıp yeryüzündeki kültürel süreçlerin düzenlenmesinde iş gören kutsal ve adeta ilkel toplumların ansiklopedileri mahiyetindeki anlatılarıysa atasözleri de bu tür bir toplum hayatı içinde yaşayan bireyin okulu ve yeryüzünde yaşama kılavuzu veya el kitabı niteliğinde teknik bir gerekliliğin sonucu olarak oluşmuş sosyal ve kültürel düsturlardır. Çobanoğlu, atasözlerinin tarihine dair görüşlerini aktardıktan sonra onların mitlerle eşzamanlı ve belki de onlardan da önce oluşmuş en eski edebî tür olabileceği öngörüsünde bulunur (Çobanoğlu, 2004, s. 2).

Ustaca bir üslup, büyüleyici ve inandırıcı bir anlatım ile yüzyıllardır kullanıldığı, her gün söylendiği hâlde tazeliklerini koruyan atasözlerinde çeşitli anlatış yolları, söz ve anlam sanatları vardır (Aksoy, 1993, s.22). Bu sanatlardan bir tanesi de tezat sanatıdır.

810 atasözünün yer aldığı “Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler” isimli eserdeki 102 atasözünde karşıtlık, zıt anlamlı kelimelerle sağlanmıştır. Bunların 7’sinde ikişer zıtlık bulunmaktadır. 44 atasözü; kelimelerin olumlu ve olumsuz biçimlerinin bir arada kullanılmasıyla meydana getirilmiştir. Bunların 1’inde 2 adet olumlu ve olumsuz kullanımı mevcuttur. 44 atasözü çağrışımsal zıtlıkla kurulmuştur. Bunların 3’ünde ikişer çağrışımsal zıtlık vardır. Zıtlıkların kendi aralarındaki kullanım sıklığına bakıldığında zıt anlamlı kelimelerle oluşturulan zıtlığın diğer iki alt başlığın toplamından fazla olduğu görülmüştür.

Yine 4 cümlede çağrışımsal zıtlık ile zıt anlamlı kelimeler, 1 cümlede çağrışımsal zıtlık ile kelimelerin olumlu-olumsuz biçimleriyle sağlanan zıtlık ve 1 cümlede zıt anlamlı kelimeler ve kelimelerin olumlu-olumsuz biçimleriyle sağlanan zıtlık bir arada verilmiştir. Kısacası 810 atasözünde toplam 190 kez zıtlıktan faydalanılmıştır. Bu sayısal bulguların oransal değeri %23,46 olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Türk şiirinin edebî unsurlarından olan zıtlık kavramının, araştırmacıların geleneksel Türk şiiri ile benzer şekil-vezin özelliklerine sahip olduğunu öne sürdükleri atasözlerinin zıtlık kavramını önemli ölçüde barındırdığı Müstecib Ülküsal tarafından derlenen Dobruca Kırım Tatar atasözlerinde görülmüştür.

Tezat sanatının atasözlerindeki sıklığının nicelik olarak ortaya konulduğu bu çalışmada elde edilen sonuçlar, derlem olarak alınan Müstecib Ülküsal’ın “Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler” eseri için bir fikir verdiği gibi Türk Dünyasındaki atasözünü ortaklıkları değerlendirildiğinde bu konuda da bir yorum yapma imkânını vermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Aksoy, Ö. (1993). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I*. İnkılap Kitabevi.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin grameri*. TDK Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). Karşılaştırmalı atasözleri bağlamında Türk dünyası atasözlerinde sosyo-kültürel süreklilik ve değişme üzerine tespitler. *Türk Bilig*, 1(2), 3-12.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk dünyası ortak atasözleri sözlüğü*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Dilçin, C. (2005). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. TDK Yayınları.
- Doğan, G. (2007). *Sözcükbilime giriş*. Multilingual Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvân-u Lügât'it-Türk'teki şiirler ve atasözleri*. Bilge Kültür Sanat.
- Hançerlioğlu, O. (1996). *Felsefe sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Korkmaz, R. (2015). *Yazınsal okumalar*. Kesit Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri: Şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mevlana, C. (2020). *Fîhi mâ fîh* (A. A. Konuk, Çev.). İz Yay.
- Önal, M. N. (1999). Dobruca'daki Tatar Türklerinde Nevruz geleneği. *Bilig*, 20(2), 85-97.
- Tanç, N. (2021). Şeyh Galib'in üslubunda tezat sanatının yeri. M. Harmancı, M. Kuzutaş, & M. Ö. Tanrıbuyurdu (Ed.), *Edebiyatta üslup meselesi* (s. 40-55). İksad Global Yayıncılık.
- Ülküsal, M. (1970). *Dobruca'daki Kırım Türklerinde atasözleri ve deyimler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yelok, V. S. (2022). Abdullah Aripov'un şiirlerinde tezat sanatı. *Talim ve İnnovatsion Tadkikatlar*, 12(1), 66-70. <https://www.interscience.uz/index.php/home/article/view/1558/1307>

Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Varlığındaki Sovyet Etkisi

The Soviet Influence in New Uyghur and Uzbek Turkish Vocabulary

Yusuf ULUSOY

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
Ankara, Türkiye

Ankara University, Institute of Social Sciences,
Department of Contemporary Turkish Dialects
and Literatures, Ankara, Türkiye

Geliş Tarihi/Received 08.07.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested 25.09.2024
Son Revizyon/Last Revision 30.09.2024
Kabul Tarihi/Accepted 24.10.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.11.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Yusuf Ulusoy
E-mail: ysufulusoy@gmail.com

Atıf: Ulusoy, Y. (2024). Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinin söz varlığındaki Sovyet etkisi. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 18-26.

Cite this article: Ulusoy, Y. (2024). The Soviet influence in New Uyghur and Uzbek Turkish vocabulary. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 18-26.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Öz

Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesi, Türk diyalektleri arasında Güney-Doğu (Türkistan/Uygur) grubu içerisinde yer alır. Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilen bu diyalektler daha sonra kendi yazı dillerini oluşturur. Dilde kullanılan kelimelerin bütünü söz varlığıdır. Bir dilin söz varlığı, o toplum hakkında önemli bilgiler verir. Bir toplum, başka bir toplumla çeşitli etkileşimler kurarak oradan kendi söz varlığına kelime alabilir. 1924 yılında Türkistan'da millî sınırlar çizilir. Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Başkurt vb. sözde ayrı ayrı milletler meydana getirilir. Türk kültürü üzerine bir Rus kültürü inşa edilmeye çalışılır. Bu bütünleşik ve iç içe hâl sonucunda Rusça kelimelerin Türk diyalektlerine nüfuz ettiği görülür. Bu diyalektler arasında bulunan Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesine de Rusça kelimeler etki eder yani söz varlığında Rusça etkisi görülür. Çalışmamızda, işgalci güçlerin etkisiyle Çince'den ve özellikle Rusçadan Yeni Uygur Türkçesinin ve Özbek Türkçesinin söz varlığına giren kelimeler incelenmiştir. Bu kelimeler tespit edilirken Kaynakça'da verilen; *Uygur Tiliniñ İzahlıq Lüğiti*, *Özbekçe- Türkçe Sözlük* ve *Uzbek-English Dictionary* sözlüklerden faydalanılmıştır. Alan başlıkları, gündelik hayatta en sık kullanılan kelimeler seçilerek belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Uygur, Özbek, söz varlığı, sözlük

ABSTRACT

New Uyghur Turkish and Uzbek Turkish are included in the South-Eastern (Turkistan/Uyghur) group among Turkish dialects. These dialects, which are considered as the continuation of Chagatai Turkish, later form their own written languages. The whole of the words used in the language is vocabulary. The vocabulary of a language gives important information about that society. A society can adopt words into its own vocabulary by establishing various interactions with another society. In 1924, national borders were drawn in Turkestan. Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Tatar, Bashkir etc. So-called separate nations are created. An attempt is made to build a Russian culture on Turkish culture. As a result of this integrated and intertwined state, it is seen that Russian words have penetrated into Turkish dialects. Russian words also influence New Uyghur Turkish and Uzbek Turkish, which are among these dialects, that is, Russian influence is seen in the vocabulary. In our study, the words that entered the vocabulary of New Uyghur Turkish and Uzbek Turkish from Chinese and especially Russian under the influence of the occupying forces were examined. While determining these words, the following dictionaries were used in the References; *Uygur Tiliniñ İzahlıq Lüğiti*, *Özbekçe-Türkçe Sözlük* and *Uzbek-English Dictionary*. Field titles were determined by selecting the most frequently used words in daily life.

Keywords: Language, Uyghur, Uzbek, vocabulary, dictionary

Giriş

Türk diyalektleri arasında Güney-Doğu (Türkistan/Uygur) grubu içerisinde yer alan Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesi, söz varlıkları açısından önemli bir yer teşkil eder. Bu iki diyalekt, Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir. Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılın başından itibaren 20. yüzyılın başına kadar kullanılan edebî dildir. Eckmann, Çağatay dilinin Orta Asya İslam-Türk yazı dilinin gelişmesindeki üçüncü safhayı teşkil ettiğini belirtir (2017, 109). Bu dil, Timur ve ailesinin idaresi altında gelişir ve bir

devlet adamı ve âlim olan Ali Şir Nevayi'nin eserlerinde klasik şeklini alır. Caferoğlu'na göre, Türkistan'ın muhtelif merkezlerinde inkişaf eden ve Orta-Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden Çağatay Türkçesidir (1964, s. 77).

1. Türkistan'da Yaşanan Siyasi Gelişmelerin Dile Etkisi

Çarlık Rusya'da 1847'de Kazak topraklarında başlayan istila hareketi, 1865-1876 yılları arasında Özbek ve Kırgız topraklarını, 1884'te Türkmenlerin yaşadığı bölgeyi ele geçirmesiyle tamamlanmış ve Türkistan Türkleri bütünüyle Rus esaretine düşmüştür (Tolkun, 2017, s. 33). Türkistan coğrafyasının Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra bölgede konuşulan diyalektlerin söz varlıklarında da farklılıklar görülür. Bunun nedeni işgal eden devletin, işgal edilen bölgede yaşayan halkın, diline ve kültürüne baskı uygulamasıdır. Bu durum, işgalcinin dilini baskın dil hâline getirebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısı, 20. yüzyılın başları, Özbek Türklerinin tarihinde önemli siyasal gelişmelerin görüldüğü bir dönem olur.

Doğu Türkistan topraklarında da bazı siyasi gelişmeler yaşanır. 20. yüzyılın ilk yarısında Qing Hanedanlığının devrilmesiyle birlikte (1912) cumhuriyet rejimi kurulur. 1930 yılına gelindiğinde, yerli idarecilerin, halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı bezdirmiştir. (Emet, 2015, s. 38). Halk, bu baskılar karşısında çeşitli mücadelelere girişir ve bu dönemde bazı önemli isyanlar baş gösterir. Kumul, Turfan ve Hoten'de çıkan ayaklanmalar bu duruma örnektir. Bütün bu ayaklanmalar sonuç verir ve 1933 yılında Ürümqi şehri haricinde bütün Doğu Türkistan Çinlilerden temizlenir (Emet, 2015, s. 38).

Toplumların hayatında meydana gelen bu tip gelişmeler dil sahasında da kendini gösterir. Sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik değişimlerle ilgili ortaya çıkan yeni düşünce ve duyguların ifadesi için yeni sözcükler, ibareler ve terimlere ihtiyaç duyulur (Tekin, 2008, s. 609). Bu ihtiyaç, dildeki morfolojik elementler vasıtasıyla yeni sözcükler türetmeyle ya da başka dillerden kelime alıntılama yoluyla giderilebilir.

Uygur dilinin gelişimine baktığımızda tarihî, siyasi, iktisadi ve toplumsal nedenlerden dolayı ilmî terimlerin (bilimsel terimler) yeterli derecede gelişemediği görülür (Tahir, 2014, s. 104). 20. yüzyılın başlarından itibaren Sovyet ittifakının etkisi ile Uygur dilinde ilmî terimler yavaş yavaş kendine yer bulur. Yeni Uygur Türkçesindeki terimlerin kaynağını; Uygurca terimler, Arapçadan giren terimler, Farsçadan giren terimler, Çince'den giren terimler, Rusçadan giren terimler ve Rus dili aracılığıyla başka dillerden giren terimler şeklinde ifade edebiliriz.

19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte Özbek Türkçesi söz varlığında da birtakım farklılaşmalar söz konusu olmaya başlamıştır. Bu döneme kadar olan süreçte Özbek Türkçesinde alıntı sözcükler kategorisini genel olarak Arapça ve Farsça kökenli sözcükler oluşturmaktaydı. Fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcükler de söz varlığında yer almaya başlamıştır (Tekin, 2008, s. 610).

1985 yılında Şincañ Xelq Neşriyati tarafından yayımlanan "Çağdaş Uygur Edebî Dilinin İmla Sözlüğü"nde başka dillerden giren kelime sayısı 5030'dur. Bu sayının 3255'ini Arapça ve Farsçadan giren kelimeler oluşturmaktadır. Rus dili aracılığıyla diğer Avrupa dillerinden giren kelime sayısı 1499'dur. Çince'den giren kelime sayısı ise 270'dir (Polat, 1994, s. 163-134).

Özbek ve Rus halkı arasındaki diplomatik ilişkilerden dolayı XVI-XVII ve XIX. yüzyılın başlarında Özbek Türkçesinde Rusça kelimeler görülmeye başlanmıştır. Çarlık Rusyası ile Orta Asya Türk Hanlıkları arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilere ait çeşitli yazışmalar, elçi mektupları ve tarihî belgeler incelendiğinde *Orus* "Rus", *pud* "16 kilograma denk gelen bir ağırlık birimi", *ducna* "düzine", *yaşık* "herhangi bir şey koymak veya bir eşyayı saklamak için kullanılan dört köşeli bir sandık" *semaver*, *konfut* "şekerleme", *lampa* "lamba" gibi sözcüklerin Özbek Türkçesinde kullanıldığını görmekteyiz (Aliyev & Sadikov, 1994, s. 34).

Uygurlar ve Rusların kaynaşması, 19. yüzyılın 10'lu ve 20'li yıllarında Sovyet Rusyasına mensup bir grup Rus vatandaşın Şincañ'ın kuzey bölgelerine gelerek Uygurlar ile beraber yaşamaya başlamasıyla başlamıştır (Kolesnikov, 2010, s. 8-12). 30'lu ve 40'lu yıllarda Şiñ Şisey, Şincañ ile Sovyet İttifakı arasındaki ticari ilişkilerden başka medeni ilişkileri de geliştirmek istemiş ve bu hususta adımlar atmıştır. Bu yıllarda Uygur âlimlerinden Sovyetlere okumaya gidenler de olmuştur (Polat, 1994, s. 190-191). Yaşanan tüm bu gelişmeler Rus dilinden Uygur Türkçesine kelime alışverişinin başlamasında önemli rol oynamıştır.

2. Rusça Aracılığıyla Söz Varlığına Giren Kelimeler

19. yüzyılın başlarından itibaren Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinin söz varlığında alıntı kelimelerin daha yoğun bir şekilde görülmeye başlandığı bir gerçektir. Bu dönemde iki çağdaş Türk diyalekti için de Rus dili aracılığıyla giren kelimelerin çokluğu göze çarpmaktadır. Özellikle Rusça aracılığıyla yerleşen siyasi, terimlerin bu diyalektlerde önemli bir yeri vardır. Siyasi terimlerin yanında fen ve teknik alanında kullanılan terimler de ağırlık teşkil eder.

- Fen ve Teknik alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
fizika	fizik	fizik
ximiye	ximiya	kimya
méditsina	meditsina	tıp
logika	logika	mantık
astronomiye	astronomiya	astronomi
géologiyeye	geologiya	jeoloji
génétika	genetika	genetik
géofizika	geofizika	jeofizik
ginékologiyeye	ginekologiya	jinekoloji

- Sağlık alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
akuşérka	akuşyorka	ebe
sanatoriye	sanatoriy	sanatoryum
mikrop	mikrob	mikrop
mikroskop	mikroskop	mikroskop
opératsiye	operatsiya	operasyon
vrač	vrač	doktor
laboratoriye	laboratoriya	laboratuvar

- Sanat alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
akkord	akkord	akort
akkordiyon	akkordeon	akordiyon
pauza	pauza	iki ses arasındaki es
orkéstir	orkestr	orkestra
dékoratsiye	dekoratsiya	sahne dekoru
artist	artist	artist
artistka	artistka	kadın artist
drama	drama	piyes
dramatorg	dramaturg	oyun yazarı
kino	kino	sinema
filim	fil'm	film

- Edebiyat alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
pérsonaj	personaj	karakter, tip
épizot	epizot	olay, epizot
dialog	dialog	diyalog
ritorik	ritorik	retorik
poéma	poema	şiiir
roman	roman	roman
lirik	lirik	lirik
lirika	lirika	lirik şiiir
ipik	epik	epik
didaktik	didaktik	didaktik
proza	proza	nesir

- Dilcilik alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
kontékist	kontekst	bağlam
intonatsiye	intonatsiya	tonlama
sintaksis	sintaksis	söz dizimi
morfologiyeye	morfologiya	şekil bilgisi
grammatika	grammatika	dil bilgisi
simantika	semantika	anlam bilimi
stilistika	stilistika	üslup bilimi
étmologiyeye	etimologiya	köken bilimi
fonétika	fonetika	ses bilgisi

- Spor alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
gimnastika	gimnastika	jimnastik
putbol	futbol	futbol
valibol	voleybol	voleybol
vaskitbol	basketbol	basketbol
çémpiyon	çempion	şampiyon
atlétika	atletika	atletizm

- Ölçüm alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
métr	metr	metre
santimétr	santimetr	santimetre
kilogram	kilogramm	kilogram
tonna	tonna	ton
géktar	gektar	hektar
massa	massa	kütle
kvadrat	kvadrat	kare

- Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı unvanlar:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
akadémik	akademik	öğretim görevlisi
proféssor	professor	profesör
dotsént	dotsent	doçent
léksikolog	leksikolog	sözlük bilimci
géolog	geolog	yer bilimci
admiral	admiral	amiral
advokat	advokat	avukat

- Gündelik hayatta kullanılan, Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
motsiklit	mototsiklet	motosiklet
yanvar	yanvar	ocak
févral	fevral'	şubat
mart	mart	mart
aprél	aprel'	nisan
rayon	rayon	bölge
partkom	partkom	parti komitesi
bélet	belat	bilet

- Siyaset alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
kommunizm	kommunizm	komünizm
sotsiyalizm	sotsializm	sosyalizm
matériyalizm	materializm	materyalizm
dogmatizm	dogmatizm	dogmatizm

atéizm	ateizm	ateizm
faşist	faşist	faşist

Özbek Türkçesi söz varlığındaki Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcüklerin taşıdıkları bir takım fonetik ve morfolojik özellikler söz konusudur. Fonetik açıdan bakıldığında en dikkat çekici özellikler şunlardır: Sözcüğün vurgusunun bulunduğu hecedeki “o” ünlüsü, Özbekçe ve Farsça sözcüklerdeki “ô” (yarı yuvarlak, geniş, kalın, a-o arası ünlü) ünlüsüne göre daha kapalı telaffuz edilir. “ı” ve “u” ünlüleri edebî dile göre oldukça uzun telaffuz edilirler. Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmemesine rağmen alıntı sözcüklerde “ia”, “io”, “eo”, “ea”, “ae”, “oo” şeklinde bir arada kullanılabilirler: *sotsializm* “sosyalizm”, *biografiya* “biyografi”, *geometriya* “geometri”, *teatr* “tiyatro” vb.

Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan Rusça ve Rusça aracılığı ile başka Avrupa dillerinden giren kelimelerin yazılışında görülen birtakım değişimler söz konusudur. Türkçe kelimelerde iki ünlünün yan yana gelmemesi kuralı, Yeni Uygur Türkçesine giren alıntı kelimelerde de uygulanmıştır: materyalizm, sotsializm, çempion vb. Arap dilinden giren ve *f* sesi bulunan kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinde *p* ile kullanılması bazı Rusça aracılığı ile giren kelimelerde de mevcuttur. (pontika, pirazilogiye vb.) Kelimeleri bu şekilde telaffuz etmek Uygurcanın telaffuz kurallarına uygundur (Polat, 1994, s. 195).

Dilin toplumların varlığını sürdürmelerinde önemli bir yeri vardır. Dil, zamanın şartları ve çağın gereği olarak kendini yenilemesi ve canlılığının korunmasıyla ihtiyaçlara cevap veren bir özelliğe de sahiptir. Günümüzde bile etkilerini ve izlerini sürdürmekte olan Sovyet dil politikası, Rusçanın yaygınlaştırılmasını amaç edinmiş, böylece dilin değiştirici, dönüştürücü ve bir amaca hizmet edici rolü kullanılarak bir Sovyet ulusu yaratılmak istenmiştir. Sovyet Rusyası yöneticilerinin özellikle de Stalin’in bu hareketi sonucunda yirmi yıl içinde 21 dil alfabeği iki defa, 13 dil ise üç defa değiştirir. Yedi dil ise yazılı hâlini yitirir. 1940 yılında artık her Türk lehçesi için birbirinden farklı Kiril alfabesinin uygulama alanına konulması tamamlanır ve Latin alfabesi ile yazılan kitaplar toplanarak imha edilir. Türk lehçelerine girmiş olan İslami kelimeler ile Türkiye Türkçesinden geçen terimler atılarak yerlerine Rusça terimler getirilir. Bu dönemde Türk lehçelerinin birbirinden kelime alması da yasaklanmıştır.

Kuçkartay, 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesinin Özbekistan’da yaygınlaştığını, 33 harfli bu alfabenin 1934 tarihli kurultayda 30 harfli olarak güncellendiğini ve kabul edilen bu yeni alfabenin 1940 yılına kadar kullanıldığını belirtir (1999, s. 122-123).

1940 yılı ile birlikte Özbekistan’da Kiril alfabesi kullanımına geçilmiştir. Bu durum sadece Özbekistan’da değil diğer Türk cumhuriyetlerinde de görülmüştür. Bu politika ile Türk cumhuriyetleri arasında hızlanan iletişim kesilmek istenmiştir. Yaşanan bu dönemde dile Rusça ve Rusça aracılığıyla giren yabancı kelimelerin sayısı giderek artmıştır. Hatta Özbekçe üzerinde Rusçanın tahrif edici baskısının kaldırılması adına Özbek dil bilimciler çalışmalar başlatmıştır.

Özbek akademisyen Amirov, bir makalesinde Özbek Türkçesinde karşılığı bulunan kelimelerin yerine Rusça kelimelerin kullanılmasını eleştirmiş ve Rusça kelimelerin kullanılmasına hiç gerek olmadığını dile getirmiştir (Öztürk, 2020, s. 121). Sovyetlerde ekonomik büyümenin 1960’lı yıllarından itibaren yavaşlaması, 1980’lerde dünyadaki rekabet ortamına ayak uydurulamaması ve merkezî otoritenin aldığı yanlış kararlar, Sovyetleri oluşturan halkları iyice huzursuz etmiştir. Bu dönemden sonra Özbekistan’ın bağımsız olması dilde de Rusça kelimelerin giderek azalmasında etkili olmuştur.

Doğu Türkistan coğrafyasında ise durum daha farklıdır. 1911’de Çin’de Mançu İmparatorluğu devrilmiş ve yerine Çin Cumhuriyeti kurulmuştur. Çin’deki kargaşadan istifade eden bazı umumî valiler 1911-1933 yılları arasında Doğu Türkistan’ı sözde Çin’e bağlı, fiilen kendi başlarına idare etmeye başladılar. Onların zulümlerine, haksız ve kanunsuz icraatlarına dayanamayan Uygur Türkleri, Doğu Türkistan’daki diğer Türk boylarının da iştiraki ile ayaklanmışlardır.

Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Nisan 1931’de Kumul ayaklanması, Mahmut Muhiti liderliğinde 1933’te Turfan ayaklanması, Mehmet Emin Buğra liderliğinde 1933’te Hoten ayaklanması patlak vermiştir. Bu şekilde 12 Kasım 1933’te Kâşgar’da “Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti” ilan edildi ve Hoca Niyaz Hacı cumhurbaşkanı olarak, Sabit Damollah Abdülbaki başbakan olarak kurulan cumhuriyette görev aldı (Emet, 2015, s. 38-39).

İkinci Dünya Savaşı sırasında Kızıl Ordu’nun Doğu Türkistan’ı terk etmesiyle birlikte, Çin ordusu ülkeye girer. Emet, bu ordunun Milliyetçi Çin tarafından Doğu Türkistan’a sokulan ilk ordu olduğunu belirtir (2015, s. 40). Bu durum halkın Çin işgaline karşı direniş göstermesine neden olur. Bu direnişler Rusya tarafından da destek görür.

1944 yılında “Şarkî Türkistan Cumhuriyeti” ilan edilir. Ali Han Töre kurulan hükümetin cumhurbaşkanı olur. 1949 yılında Çin’in bölgeye ordu göndermesiyle birlikte hükümet sonlandırılır. Bu tarihten sonra on binlerce aydın ya öldürülür ya da hapse atılır ve Doğu Türkistan,

Komünist Çin'e ilhak eder.

01 Ekim 1955'te Doğu Türkistan'a Şincañ Uygur Özerk Bölgesi adı verilmiştir. 1955 yılından itibaren Doğu Türkistan'da Çinileştirme faaliyetleri başlamış, Çin Komünist Partisi'nin baskıları daha da artmıştır.

1958'de Doğu Türkistan'daki yüksek eğitim kurumlarında eğitim dilinin Çince olması, Arap harflerinin yerine Çin fonetik sistemine uygun Latin alfabesine geçilmesi şart koşulmuş ve aynı zamanda Türk eğitimcilerin işlerine de son vermeye başlanmıştır. (Gömeç, 2001, s. 82). Doğu Türkistan ve İç Moğolistan'daki Moğollar ve Şibeler eski alfabelerini kullanmaya devam ettirilirken Uygur, Kazak ve Kırgızların ise Latin alfabesine geçişi sağlanmıştır (Kaşgarlı, 2021, s. 22). Pin-yin temelli Latin alfabesinde çift harflerin bulunması Yeni Uygur Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinin fonetiğine aykırıdır. Bu adımla Çin, Uygurlar üzerindeki siyasi baskısını daha da güçlendirmek istemiştir.

Latin alfabesi, Uygurların Dünya ile iletişimlerini kolaylaştıracak ve Türkiye'de basılan kitapların ve yayımlanan eserlerin takip edilmesinde de büyük fayda sağlayacaktır. Ancak Uygur aydınları, Uygur Türkçesinin yapısına aykırı olan, Uygur Türkçesinde bulunmayan sesleri karşılayan çift harfler olduğu için bu alfabeyi kullanmayı reddetmiştir (Kaşgarlı, 2021, s. 25). Aydınlar, Uygur Türkçesinin kültürel gelişmesini korumak adına bu kararı almıştır.

Uygur Türkçesine 1958 yılından önce, Arap ve Fars dillerinden terim alma daha da fazladır. 1958 yılı ile birlikte bu dillerden giren kelimelerin çoğu Rusça karşılığıyla değiştirilmiştir. Bu dönemde Uygur diliyle yazılmış eserlerde Rusça kelimeler ağırlıklı olarak kullanılmış ve bu kelimelerin dile yerleşmesi amaçlanmıştır. Ortaöğretim ve ilköğretim derecesindeki bazı eğitim kitapları Sovyet ittifakından getirilen uzmanlar tarafından hazırlanmıştır (Türgün, 2016, s. 102-103). Bu durum da Rusça terimlerin dile yerleşmesinde etkili olmuştur.

1950'li yılların önceki yarımında Şiñcan'a gerekli teknik aletlerin büyük kısmı Sovyet ittifakından getirildiği için bu alandaki nesnelere ve anlamları dile iyice yerleşmiştir (Tahir, 2014, s. 107). 1958 yılında yapılan "Dil ve Yazı Sempozyumu" yabancı dillerden giren terimler için ikinci bir dönem başlatmıştır. Bu tarihten sonra Uygur Türkçesine, Çince kelime kabul etmenin yolu açılmıştır. Yerel milliyetçiliğe karşı duruşun sergilendiği bu yıllar Uygur Türkçesine çok sayıda Çince terimin girmesiyle sonuçlanmıştır. Çince kelime kabul etmek için da vatanperverlik alameti olarak görülmüştür.

1959 yılında Pekin'de yapılan "Azınlık Milletler Dil ve Yazı Sempozyumu" ve Aralık ayında Ürümqi'de yapılan "Azınlık Milletler Dil ve Yazı Kurultayında" azınlık milletlerin diline Çince kelime kabul etmenin yolu açılmıştır. Hatta bu toplantılardan sonra yabancı dillerden yerleşmiş olan terimlerin kullanım sıklığına bile bakılmadan Çincesinin kullanılmasına teşvik edilmiştir. Bu durum Mao'nun, "Büyük Kültür Devrimi" adını verdiği karanlık dönemde daha da artmıştır. Uygurca kelimeler "Şyucéñcuyiçiliq" yani sapkın kelimeler olarak görülmüş ve Çince karşılığı ile değiştirilmiştir (Tahir, 2014, s. 108). 1960'lı yıllara gelindiğinde yaygın olarak kullanılan "edebiyat ve matematik" kelimelerinin yerini dahi Çince karşılıkları getirilmiştir.

Bu dönemde Uygur Türkçesine tercüme edilen metinlerde Çincenin etkisi görülmektedir. Çincenin tümce yapısı ile Uygur Türkçesinin tümce yapısı çok farklıdır (Orhun, 2014, s. 543). 1980 sonrasında görülen bu durum Uygur Türkçesi için çok tehlikelidir. Eskiden Uygur diliyle üretilen eserler daha yoğunken bu yıllardan sonra Çince yapıları yapılan çevirilerin yoğunluğu görülmektedir. Çin, Uygur Türkçesinin kendi öz kaynaklarıyla eserler vermesine engel olmakta ve Çince eserlerin tercüme edilmesini propaganda aracı olarak kullanmaktadır. Uygur Türkçesi gibi köklü yazı dili geleneği olan, Doğu Türkçesinin en önemli lehçesi giderek ister yazı dilinde veya medya-konuşma dilinde "Çincenin çevirisi" olma durumuna düşmekten kendini kurtaramamıştır (Karluk, 2016, s. 199).

Çince kanshu 看书 ifadesinin çeviri yoluyla girdiği anlaşılmaktadır. Çince kanshu 看书 ifadesi aslında "kitap görmek" anlamına gelse de Çinliler bunu kitap okumak anlamında kullanmaktadırlar. Uygur Türkçesinde "kitap okumak" ifadesi olmasına rağmen Çincenin etkisiyle zaman zaman bunun yerine "kitap körmek" ifadesinin kullanıldığı görülür (İnayet, 2018, s. 211).

Eğil izdiseñ kitab kör. (Akıl ararsan kitap oku.)

Cabras'ın 2013 yılında Ürümqi'de gerçekleştirdiği araştırma sonuçlarına göre Uygurların konuşma dilindeki Çince öğeler iki türdür: Birincisi cümlede söz dizimsel olarak Çince öğelerin bulunması veya cümlenin tamamıyla Çince söylenmesi, ikincisi ise cümlede sözlük birimi olarak Çince öge bulunmasıdır (Kaşgarlı, 2019, s. 182).

1980 yılının başından itibaren Çin'de özel teşebbüse yeniden izin verilmiştir. Dışarıya kapalı olan ekonomik sistem değişmiş ve dışarıya açılma politikası başlatılmıştır. Bu politika Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların da nefes almasında etkili olmuştur. Uygur Türkçesinde yeni terimler meydana getirilmiştir. Örneğin, kiralğu (çamaşır makinesi), sinalğu (kamera) gibi terimler türetilmiştir. Doğu Türkistan'da yaşayan milletlerin dillerindeki terimleri standartlaştırmak için 1985 yılında bir komite kurulmuştur. Bu komitenin faaliyetlerinden biri terimleri standartlaştırma çalışmaları için bir merkez kurmak olmuştur. Bu merkez Uygur, Kazak, Kırgız ve Şibe dilleri için hizmet verir. Bu

merkez sayesinde birkaç yüz bin kelime standartlaştırılmış ve halkın kullanımına sunulmuştur. Merkez sayesinde çeşitli kitaplar ve sözlükler de basılmıştır. Çince-Uygurca Terimler Sözlüğü (1,2,3 Cilt), Çince-Kazakça Terimler Toplamı, Çince-Kırgızca Yeni Terimler Sözlüğü, Çince-Kırgızca Ders Kitapları Terimleri Sözlüğü gibi kitaplar yayımlanmıştır.

Sonuç

Toplumlar; sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik değişimlerle ortaya çıkan yeni düşünce ve duyguların ifadesi için yeni sözcükler ve terimlere ihtiyaç duyar. Uygur Türkçesinde yeni kavramları karşılamak için yabancı dillerden kelime alma 1930'lu yıllarda başlar. 1950'lerde Doğu Türkistan'da Kiril temelli imla sistemi oluşturulmuş, Rusça ve Rusça aracılığıyla yabancı dillerden giren terimlerin sayısının arttığı görülmüştür. 1960 yılında bu imla, Latin temelli imla sistemi ile değiştirilmiştir. Bu imla, Kültür Devrimi boyunca kullanılan resmî imla sistemi olmuştur. Bu dönem boyunca Rusçadan ve yabancı dillerden Uygur Türkçesine giren terimler yasaklanmıştır. Terimlerin Çincesinin kullanılması için bir zorunluluk da getirilmiştir. Halk ve aydın kesim, baskı altında Çince terimleri 1980'li yıllara kadar kullanmak zorunda kalmıştır. Dışa açılım politikası ile gelen serbestlik bu baskının az da olsa durmasına sebep olmuştur. Bu tarihten sonra Uygurca terimlerin türetilmesine mesaf harcanmıştır. Çeşitli dil ve yazı komiteleri bu iş için toplanmış ve çalışmıştır. Çağdaş Uygur dilinde türetilen terimlerin toplum tarafından benimsenmesi ve kullanımı dilin zenginleşmesi için önemlidir. 1980'li yıllarla başlayan, dile ve onun en değerli sözlüksel göstergesi olan terimlere kendi dilinde karşılık bulma işi çok ciddi emekler verilerek, belli aşamalardan geçerek, belli seviyelere getirilmiştir. Bu gelinen seviye milliyetçi ve millî dil ekseninde belli bir plan ve program dâhilinde sürdürülmüştür.

Sovyetler, Türkistan coğrafyasındaki Türk halklarının dillerine müdahale ederek onların dil birliğini bozmak istemiştir. 1940 yılından sonra Kiril alfabesi ile yazılan Özbek Türkçesinin söz varlığına, Sovyet Rusya'sının etkisiyle çok sayıda kelime eklendiği görülmektedir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarımında Özbek Türkçesinin söz varlığına Rusça ve Rusça aracılığıyla giren kelimeler, Özbek Türklerinin kültürünü ve düşünce dünyasını da etkilemiştir. Bağımsız bir Türk devleti çatısında yaşayan Özbek Türkleri, bu yüzyılda söz varlığına giren kelimeleri günümüzde kullanılmaya devam ediyor. Bu kelimeleri kullanmak yerine onların Türkçelerini şuurulu bir biçimde ve millî bir bilinçle kullanmak oldukça önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Aliyev, A., & Sadiqov, Q. (1994). *Özbek adabiy tili tarixidan*. Özbekistan Neşriyatı. (In Uzbek)
- Bahavudun, M., Ğeyurani, Ğ., & Qadir, İ. (2002). *Çağatay tiliniñ izahliq luğiti*. Şıncañ Xelq Neşriyatı. (In Uyghur Turkish)
- Eckmann, J. (2017). Harezem, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Emet, E. (2007). Doğu Türkistan'da çift dilli eğitim. Z. Dilek, M. Akbulut, Z. Korkmaz, B. Özer, R. Gürses, & B. Taşkın (Ed.), 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) (Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi) (Cilt 1, s. 537–548). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/EMET-Erkin-DOĞU-TÜRKİSTAN'DA-ÇİFT-DİLLİ-EĞİTİM.pdf>
- Emet, E. (2015). *Doğu Türkistan Uygur ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2011). *Türk dili tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S. (2001). *Uygur Türkleri tarihi ve kültürü*. Akçağ Yayınları.
- İbrahim, G. (2012). Çağatay Uygur tilidiki péillarniñ yasilış alahidilikliri toğrisida. *Şıncañ Ünivérsiteti İlmîy Jurnili*, 33(1), 55-62. (In Uyghur Turkish)
- İmam, H. A. (2011). *Uyğur tiliniñ izahliq luğiti*. Şıncañ Xelq Neşriyatı. (In Uyghur Turkish)
- İnayet, A. (2018). Uygur atasözleri ve deyimlerinde geçen Çince alıntılar üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, 66 (2), 195-214.
- Karluk, A. C. (2016). Karluk, AC (2016). ÇKP İktidarı sonrası Doğu Türkistan'da uygulanan dil politikaları. A. O. Akalan (Ed.), *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri (Sosyal Beşeri Bilimler)* (Cilt 5, s. 199-205). Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları.

- https://www.researchgate.net/publication/373556214_CKP_Iktidari_Sonrasi_Dogu_Turkistan'da_Uygulanan_Dil_Politikalari
- Kaşgarlı, R. (2021). Bir dil üç alfabe: 20. yüzyılın başından günümüze Uygur Türklerinin kullandığı alfabeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (51), 11-34.
- Kaşgarlı, R. A. (2019). Dil ilişkisi bağlamında Teyipcan Eliyev'in şiirlerindeki Çince alıntılar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, (68), 181-204.
- Kolesnikov, A. (2010). *Rus seyyahların gözüyle Kaşgar: XIV. yüzyılın ikinci yarısı - XX. yüzyılın başı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuçkartay, İ. (1999). Latin esaslı yeni Özbek alfabesi (kabul edilmesi ve uygulanması). *Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyasına Yansımaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (s. 121–125). KTÜ Yayınları.
- Orhun, M. (2014). Uygur tümcesinin bilgisayarının çözümlenmesi. M. Akgül, U. Çağlayan, E. Derman, A. Özgüt, M. Topakçı, R. Uyar, O. Oral, Ş. Akbunar, T. Kasalak, E. Sezgin, F. Yücel, H. Akar, & U. Ercan (Ed.), *Akademik Bilişim 2013 – XV. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri* (1. baskı, s. 543). Bilgi Kitapevi ve Kırtasiye Ltd. Şti.
- Öztürk, Z. (2020). *Özbekistan'da dil politikası: standartlaşma ve modernizasyon* (Tez No. 625146). [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Özyetgin, A. M. (2006, 23-25 Ocak). *Tarihten bugüne Türk dili alanı* [Konferans Sunumu] *Chinese Academy of Social Science*, Turfan, Çin. https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf
- Polat, A. (1993). *Atalğularni qéliplaşturuşta Çağatay Uyğur tili éléméntliridinmu ünümlük paydiliñş kérek*. Milletler Neşriyatı. (In Uyghur Turkish)
- Polat, A. (1994). *Uyğur tili léksikologiyisi*. Qeşqer Chinese Academy of Social Science Uyğur Neşriyatı. (In Uyghur Turkish)
- Tahir, K. (2014). Hazırqi zaman Uyğur tilida atalğularniñ şekillinişi ve tereqqiyati toğrisida qisqıçe mulahize. *Şıncañ İctimaiy Penler Tetqiqati*, (4), 103-110. (In Uyghur Turkish)
- Tekin, F. (2008). Özbek Türkçesi söz varlığına bir bakış. *Turkish Studies*, 3(7), 608-618.
- Teres, E. (2010). Çağataycanın sözvarlığı ve bu sözvarlığından birkaç sözcük üzerine. *Folklor-Edebiyat Dergisi*, 16(62), 69-83.
- Tolkun, S. (2017). Sovyet dönemi ve sonrası Özbek edebiyatında 'basmacılık' konusu. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 3(1), 32-62.

Şehriyar'ın Şiirlerinde Dil ve Milliyet Şuuru

Language and National Consciousness in Shahriyar's Poems

Esmira FUAD

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Nizami Gencevi Edebiyat Enstitüsü, Güney Azərbaycan Edebiyatı Bölümü, Bakü, Azərbaycan

Azerbaijan National Academy of Sciences, Nizami Gencevi Literary Institute, Southern Azerbaijan Literature Department, Baku, Azerbaijan

Öz

Bu makale, 20. yüzyılın önde gelen şairlerinden Muhammed Hüseyin Şehriyar'ın şiirlerinde dil ve milliyet şuuru kavramlarını inceleyerek onun ana dilini yüceltme çabasını ve kültürel mirasa katkılarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Şehriyar, "Haydar Baba'ya Selam" adlı ünlü şiirinde Azerbaycan Türkçesini kullanarak halk arasında güçlü bir manevi uyanış yaratmış ve ana dilinin gücüyle halkın ruhuna dokunmuştur. Şehriyar, Azerbaycan Türkçesi aracılığıyla millî kimlik ve kültürel değerleri koruma mücadelesi vermiştir. Makalede, Şehriyar'ın klasik edebî mirasa olan bağlılığı ve çağdaş İran ile Azerbaycan şiirinde edindiği konum değerlendirilirken dil uğruna verdiği mücadelenin önemi de vurgulanacaktır. Ayrıca onun eserlerine yönelik eleştiriler, dil ve kimlik bilinci bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şehriyar, Azerbaycan Türkçesi, dil bilinci, millî kimlik, kültürel miras

ABSTRACT

This article aims to analyze the concepts of language and national consciousness in the poetry of Muhammad Hussein Shahriyar, one of the leading poets of the 20th century, and to analyze his efforts to glorify the mother tongue and his contributions to the cultural heritage. In his famous poem "Haydar Baba'ya Selam", Shahriyar created a strong spiritual awakening among the people by using Azerbaijani Turkish and touched the soul of his people with the power of his mother tongue. Shahriyar struggled to preserve national identity and cultural values through Azerbaijani Turkish. In this article, Shahriyar's commitment to classical literary heritage and his position in contemporary Iranian and Azerbaijani poetry will be evaluated, while the importance of his struggle for language will be emphasized. In addition, criticism of his works will be discussed in the context of language and identity consciousness.

Keywords: Shahriyar, Azerbaijani Turkish, language awareness, national identity, cultural heritage

Giriş

2021 yılı, Türk dili ve kültürünün önemli şahsiyetlerinden Yunus Emre'nin vefatının 700. yıl dönümü olması dolayısıyla UNESCO tarafından anma ve kutlama yıl dönümleri arasına alınmış, Türkiye Cumhurbaşkanlığı da 30 Ocak 2021 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan bir genelge ile bu yılı "Yunus Emre ve Türkçe Yılı" olarak ilan etmiştir. Bu kapsamda, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın koordinasyonunda "Dünya Dili Türkçe" başlığı altında yurt içinde ve yurt dışında çeşitli etkinlikler düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Yunus Emre, şiirlerinde insan ve doğa sevgisini, hoşgörüyü, kardeşlik ve barış kavramlarını arı bir Türkçe ile ifade ederek dil, din, ırk ayrımı gözetmeksizin tüm insanlığa hitap eden bir şairdir (Çalışkan, 2021). Bu bağlamda 2021 yılı, Yunus Emre'nin mesajlarının daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlayarak onun evrensel mirasını kalıcı biçimde hafızalara kazımıştır.

Yunus Emre'nin duru ve berrak Türkçesi, insanı yeryüzünden alıp Hakk'ın huzuruna yükselten, onu yücelik ve hayranlık içinde düşünmeye çağıran bir güce sahiptir. Bu yönüyle Yunus; gönüllerin şairi, Hakk'ın sevgilisi, varlığın sesi ve mutlak ilahiyatın ifadesidir. Onun ilahilerinde, bu karmaşık dünyanın derin iç çekişleri ve hakikate ulaşan ruhların yankısı canlanır (Qasımlı, 2014). Tasavvuf felsefesinin ve irfan ilminin sırları, Yunus'un sade Türkçesinde kendini daha güçlü şekilde ifade eder. Arap ve Fars tasavvuf şairlerinden farklı olarak Yunus Emre, insanları zühd ve dünyevi hayattan el etek çekmeye değil, dünyayı ve insanı anlamaya davet eder. Bu yüzden onun sesi, insanlar tarafından adeta cennetten inen bir ilahi gibi algılanmıştır.

Geliş Tarihi/Received 21.09.2024
Revizyon Talebi/Revision 19.10.2024
Requested
Son Revizyon/Last Revision 14.11.2024
Kabul Tarihi/Accepted 17.11.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.11.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

Esmira Fuad

E-mail: esmirafuad@mail.ru

Atf: Fuad, E. (2024). Şehriyar'ın şiirlerinde dil ve milliyet şuuru. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 27-34.

Cite this article: Fuad, E. (2024). Language and national consciousness in Shahriyar's poems. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 27-34.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Gerçek aşk, Allah'a duyulan aşk olarak tanımlanır. İnsanın maddi varlığını ve fâniliği aşarak Allah'a kavuşma arzusu, sevgiyi derin anlamıyla kavramakla mümkündür. "Allah'ı sevenler, onun dostudur" ifadesiyle anlatıldığı gibi, şaire göre gerçek mutluluk, ilahi olana kavuşabilmektir. İnsanın Tanrı'ya uzanan elleri ve ona duyduğu özlemle birleşme dileği, Dede Yunus'un sözlerinde eşsiz bir güzellikle dile getirilmiştir:

Ya elim al kaldır beni.

Ya vasılina erdir beni.

Çok ağlattın, güldür beni.

Gel gör beni aşk neyledi... (Emre, t.y.).

Dede Yunus'un mirasını sürdüren, Allah'a, ilahi varlığa, Türkçeye ve insanlığa duyduğu sevgiyle kendini ifade eden Azerbaycan'ın büyük şairi Muhammed Hüseyin Şehriyar, 20. yüzyılın en seçkin şairlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Şehriyar, ana dilini derin bir kavrayışla ele alarak, dilin ruhunu ortaya koymuş; yalnız kendi çağının değil, aynı zamanda modern İran ve Azerbaycan edebiyatının da büyük bir ismi olarak tanınmıştır. Klasik yazın geleneğini modern şiirle harmanlayan Şehriyar, özellikle Fars ve Azerbaycan şiirinde büyük bir dönüşümün öncüsü olmuş, Hafız Şirazi, Muhammed Bağır Halhali, Mirza Mehdi Şükuhi ve Mirza Ali Möcüz gibi büyük şairlerin ardından gelen duraklama dönemini sona erdirmiştir. Şehriyar, "Bugünün şiiri yıldırım gibi iz bırakmalıdır." anlayışıyla, yalnızca Fars şiirini değil, aynı zamanda ana dili olan Azerbaycan Türkçesinde yazdığı eserlerle de Doğu ve Türk Dünyası yazınında güçlü bir etki bırakmıştır. Özellikle "Haydar Baba'ya Selam" adlı eserini Tebriz ağzıyla kaleme alarak edebiyat tarihinde benzeri görülmemiş bir manevi devrim yaratmış, Ortadoğu yazınında bir Rönesans'ın temellerini atmıştır.

Şehriyar, Türkçe düşünen, konuşan ve yazan toplumu âdeta "gaflet uykusu"ndan uyandırarak onlara ulusal ve kültürel bilinç kazandırmıştır. Bu eseri, halkına ve annesine olan derin sevgi ve minnettarlığının bir yansımasıdır. Ancak, bazen şairin büyük tarihî şahsiyetine gölge düşürmek isteyen kıskanç kalem sahipleri de olmuştur. Bu durumun ötesinde, unutulmaması gereken bir gerçek vardır. Yeni bir yol açmak, insanın büyük özveri ve fedakârlık gerektiren bir eylemdir. Şehriyar, Türk yazınında yeni bir yol açmış ve ana dilinin özgürlüğü için verdiği mücadeleyle kültürel tarihimize önemli katkılarda bulunmuştur. Yaşamı boyunca karşılaştığı zorlukları ve tehlikeleri aşarak Türk kültürüne adını altın harflerle yazdırmıştır. Türkçeye yalnızca İran edebiyat çevresinde değil, tüm Türk Dünyası'nda yeni, kalıcı bir yaşam kazandırmıştır. Nizami edebî okulunun takipçisi olan Şehriyar, şiirde daha çok Irak tarzını (Sepki Irak) kullanır ve kendisinden önce gelen büyük şair Nizami Gencevi gibi "Türk" dediğinde; "güzel, mert, kahraman, savaşçı, komutan, bilge, yiğit ve lider" anlamlarını kasteder. Şehriyar'ın kavrayışında ve anlatımında "Türklük" güzellik, iyilik, saflık, dürüstlük, mertlik, kahramanlık, komutanlık ve liderlik demektir. "Türkistan" ifadesi ise sadakat, güvenilirlik, doğruluk ve arzu edilen yere ulaşmak (vuslat) anlamlarını taşır (Rəsulzadə, 2015). Aynı anlamı taşıyan, yani güzellik anlamında kullandığı "Türkanə" kelimesini usta kalemiyle "Mektep Ayı" şiirinin dizeleri arasına yerleştiriyor:

Hasar olsun kipriklərin o türkanə gözlərinə,

Xumar gözün bu şəhərdə qoparmışdır bir inqilab.

Allaha bax, qaşın tağı əfsun ilə oynamasın,

Qəlbimizin iman evi istərmisən olsun xərab?! (Şəhriyar, 2000, s. 235).

"Babil Cadusu" şiirinde Şehriyar, "Türk"ü, çimenler arasında bir servi ağacı gibi zarif ve bir gül gibi nazlı cilvelenen; tatlı dili, güzel sesiyle baharın habercisi bülbülün büyülu nağmesine benzetir. Bu sevgili, şarkısını adeta o tatlı ve etkileyici sesiyle, bülbül gibi yüreklere dokunarak söyler.

Muhammed Emin Resulzade'nin, Nizami Gencevi'nin eserlerinde Türklüğün ve "Türk" kelimesinin işleniş hızını ve bu kelimenin taşıdığı anlamları açıklayan değerli makalesinde belirttiği gibi, Şehriyar, İran'da ve ata yurdu Güney Azerbaycan'da Farslarla eşit şartlarda yaşayan, "cavanmerdane" yani mert Türklerden bahseder. Farsların, bu Türklerden yalnızca iyilik, yardımseverlik, büyük saygı ve insaniyet gördüğünü; savaş cephelerinde ise İran'ın bağımsızlığını savunmak için kahramanca çarpışarak can verdiklerini "Tahran ve Tahranlı" şiirinde açık bir şekilde anlatır. Şehriyar'ın Türklüğe, Türkçülüğe ve Türkçeye olan sevgisi, Fars egemenliğindeki devlet sözcüleri tarafından asla hoş karşılanmaz ve bu tavrı benimsenmez. Tahran'da yaşadığı dönemde "Haydar Baba'ya Selam" ve "Tahran ve Tahranlı" eserlerinin yayımlanmasının ardından birçok zorlukla karşılaşması tesadüf değildir. "Tahran ve Tahranlı" şiirinde, İran'daki Türklerin aşağılanması ve hatta "türkeher (eşekbaşı Türk)" denilerek küçümsenmesini cesurca kınar ve millî meseleleri açık yüreklilikle eleştirir:

Məni qafqazlı qardaşlar

Həmişə səslədi "Qardaş".

Min hörmət görmüşəm türkdən,

O olmuş qəlbimə sirdaş.

*Fakat Tehrana gəldim,
Gözlerim tökdü yine qan-yaş.
Mənə düşmən kimi baxdın,
Nə yerdə olmuşam düşmən?
Ayə, tehranlı, insaf et, söyle:
Eşşək sənmişən, ya mən?* (Şəhriyar, 2000, s. 437).

Şehriyar, "Haydar Baba'ya Selam" şiirinde, mevcut durumunu ve içsel dünyasını betimlerken, "Şatır Oğlan" gazelinde kullandığı iki mısra ile hislerini dile getirir: "Tehrana'nın qayretini yox Şəhriyarı saxlamağa, Qaçmışam Təbrizə, qoy yaxşı, yaman bəllənsin". Bu dizeler, şairin Tebriz'e taşınarak, Maksudiye Mahallesi'nde taksitle satın aldığı iki odalı ahşap evin durumuna dair bir izlenim sunar. Şehriyar, yeni evinin güneş almasını engelleyen, varlıklı bir komşusunun inşa ettirdiği gökdelenin yarattığı gölgeden şikâyet etmektedir. Bu durum, onun yaşadığı mekânla kurduğu ilişkiyi ve çevresindeki değişimlere duyduğu hassasiyeti yansıtmaktadır. Şehriyar'ın eserlerinde, kişisel ve toplumsal gerçeklik arasındaki etkileşim, aynı zamanda şairin içsel dünyanın dış dünyayla olan çatışmalarını anlatan bir araç olarak kullanılmıştır:

*Divar ucaldı, gün bizə düşmədi
Zindan qaraldı, göz gözü seşmədi
Gündüz gözü mənim lampam geşmədi
Sel de basdı evmiz dolub göl oldu
Çox yazığın evi çönüb çöl oldu.
Heydərbaba, qeyrət qanın qaynarkən* (Şəhriyar, 1993, s. 27).

Şehriyar, eğer Şah'a ve yandaşlarına boyun eğip onları öven şiirler yazsaydı hayatı ve geçimi çok farklı olurdu, lüks bir eve ve konforlu bir hayata kavuşabilirdi. Ancak Şehriyar, kalem dostları ve özgür şiirin usta temsilcileri Nima Yuşic, Ahmed Şamlu, Nader Naderpur, Rıza Berehani ve Siyavuş Kesrai'den farklı olarak, ana dilinde eserler vermeyi seçti. O, zorba iktidarın yasaklarına karşı ve baskıların şiddetlendiği bir ortamda, Türkçe yazmayı göze aldı. Hiçbir güce boyun eğmeyen Şehriyar, Tanrı'nın bahşettiği ömür payını yiğitçe yaşadı ve hem kendi halkının hem de kendisinin yaşadıklarını bir ayna gibi yansıttı.

"Haydar Baba" ile Azerbaycan edebiyatında çığır açarak dilini ve kültürünü yok sayanlara ve yıllarca yasak koyan zihniyete karşı, Güney Azerbaycan'da edebî ve manevi sürecin tüm baskılara rağmen devam ettiğini gösterdi. Fars edebiyatında uzun zamandır hâkim olan durağanlığa yenilik getirdi; Farsçaya ve Azerbaycan Türkçesine yeni bir dil ve yaratıcılık ortamı sundu. Tüm Türk dünyasında "Şehriyar edebiyat okulu" diye anılan bir miras bıraktı.

Otuz yıl Farsça yazmasına rağmen, anadilinde kaleme aldığı eserlerle Azerbaycan Türkçesine verdiği değeri ve yerel ağzını bile unutmamış olduğunu ispat etti. Şehriyar, ana dilinin bir milletin ontolojik varlığının "etnogenetik şifresi" olduğunu vurgularken onu dünyanın tüm nimetlerinden üstün tuttu ve her şeyden çok sevdi. Tahran'da yaşadığı dönemlerde, rejimin yasakları nedeniyle Farsça yazdığı için kendisini eleştirenlere, "Sehendiyye"de tutarlı ve mantıklı yanıtlar verdi; hangi dilde yazıldığından çok, eserin sanatsal niteliği ve şiirsel derinliğinin önemli olduğunu ifade etti:

*El mənə atsa da öz gülşənimin bülbüliyəm mən,
Elimin Farsca da dərdini söylər diliyəm mən* (Şəhriyar, 1993, s. 58).

Şehriyar'ın Farsça eserlerinde, "Sehendim"de olduğu gibi, Azerbaycan'ın ulusal varlığı, Azerbaycan halkının gerçekliği, sorun ve dertleri derin bir şekilde yansıtılır. Yurtsever şair, 1964 yılında yazdığı "Türk'ün Dili" şiirinde ana dilinin özelliklerini ve güzelliklerini överek Türk dilinin eşsiz doğasına vurgu yapar; Türk'ün dili kadar güçlü, sevgi dolu, anlamlı ve etkileyici başka bir dil olamayacağını ifade eder. Ona göre, zengin halk kültürü ve derin hikmet dolu masallarıyla Türkçe, tüm dünya dillerinden ayrılır ve başka dillerin gölgesine sığınmaya veya kelime hazinesini yabancı sözcüklerle doldurmaya asla ihtiyaç duymaz. Ancak Şehriyar, diller arasındaki karşılıklı etkileşime de açık bir yaklaşımla bakar. Sözlüklerde karşılığı bulunmayan yeni sözcüklerin veya dilde ortaya çıkan yeni ifade biçimlerinin, dilin gelişimine katkı sağlayacağını savunur ve bu tür bir etkileşimi dilin zenginleşmesi için olumlu bir etken olarak görür. Şairin bakış açısına göre, hiçbir dil dünyada tamamen bağımsız değildir; Türkçe, Farsça ve Arapça tarihsel olarak iç içe geçmiştir. Her bir dilin kendine özgü güzellikleri olduğu gibi kusurları da vardır. Örneğin, Arapçadaki birçok Türkçe kelimenin varlığı çoğu Arap tarafından bilinmez; "bülbül" kelimesi aslında Türkçedir, ancak Araplar bunu kendi dillerinde "bülbüle" olarak kullanır. Benzer şekilde, Farsçada da pek çok Türkçe kelime bulunur ve Türkçede de Arapça ve Farsça sözcükler yazılı ve sözlü dilde kullanılmaktadır. Şehriyar, her bireyin anadilinin kendisi için özel ve değerli olduğunu vurgular (Əlizadə, 1995, s. 580).

Dil değişim süreçlerine ilerici ve aydın bir tavırla yaklaşan Şehriyar, “Türk’ün Dili” şiirinde, şairlere ve söz ustalarına, şiir dilini gereksiz Arapça ve Farsça sözcüklerle doldurmamaları, okuru ağır bir dille yormamaları yönünde çağrıda bulunur. Şair, Türkçeyi Farsça veya Arapça ile karıştırmadan kullanmaya özen gösterilmesi gerektiğini ifade eder. “Türk’ün Dili” şiiri, Şehriyar’ın Türklüğüne ve Türk diline olan sevgisinin açık bir kanıtıdır ve bu eseri, Türkçenin ve tüm Türk lehçelerinin manifestosu olarak değerlendirmek mümkündür:

*Türkün dili tək sevgili-istəkli dil olmaz
Özgə dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.
Öz şə’rini Fars’a, Ərəb’e qatmasa şə’ir,
Şə’ri oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz.
Fars şə’iri çox sözləri bizlərdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şə’ir paxıl olmaz.
Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdir,
Xan yorganı, kənd içrə məsəldir, mitil olmaz.
Azer qoşunu qeysər-i Rumu əsir etmiş,
Kəsra sözüdür, bir belə tarix nağıl olmaz.
Pişmiş kimi şə’rin də qərək dad-duzu olsun,
Kənd əhli bilirlər ki, doşabsız həşil olmaz... (Şehriyar, 1993, s. 94).*

Şehriyar, dillerin karşılıklı etkileşimini onların gelişiminin temel özelliklerinden biri olarak değerlendirir. Kaleme aldığı eserlerinde ve basına verdiği çeşitli mülakatlarda, beşikteyken annesinin ninnileriyle ruhuna ve kanına işleyen ana diline duyduğu bağlılığı her fırsatta vurgulamış, bu dilin değerini koruma konusunda büyük bir kararlılık ve gayret göstermiştir:

*Şəirimdə, kədərimdə, xəyalimdədir anam,
Şairliyim də mənə ondan miras qalıb bil.
Oxuduğu o gözəl, həzin, doğma nəğmələr,
Ürək oxşayan nağıllar, ürək açan kəlmələr
Bələktə olan zaman işləmiş ruxuma mənim.
Laylalarla köklənib duyğularım, bədənim... (Şehriyar, 2000, s. 384).*

“Ey Vay, Annem!” şiirindeki dizeler, Şehriyar’ın Azerbaycan Türkçesine ve ana diline duyduğu derin sevginin, kendisini büyüten ve ömrü boyunca şefkatle yanında olan annesi Kövkeb Hanım’a, onun şahsında da tüm annelere karşı beslediği engin minnet ve saygının en güzel örneğini sunar. Okuyucu, bu sevgiyi samimiyetiyle, doğallığıyla ve derinliğiyle hisseder. Şehriyar, bazı şiirlerinde Türk olup da Türkçe yazmaktan kaçınan ya da buna cesaret edemeyen sanatçıları eleştirmekten çekinmez. “Şehidi Can” veya “Şehidiye Cevap” şiirinin sonunda bu konudaki duygularını net bir şekilde ifade eder:

*Ata-baba şəhidi Türkdür vəli,
Türkini yazmaqda yox çəndən əli,
Elinin eybini örter öz eli.
Türklər hamı bir gülşənin gülüdür
Şirindən də şirin Türkün dilidir... (Şehriyar, 1993, s. 496).*

Şehriyar’ın atalarının Türk olmasına rağmen Türkçe yazamaması, onun için belirli bir eksiklik hissi oluşturmuş olmalıdır. Ülkesinin, halkının şairleri bu eksikliği telafi etmeye çalışarak Şehriyar’ın ifade edemediği duyguları Türkçede dile getirmişlerdir. Şehriyar’ın, Türklerin bir gül bahçesinin gülleri gibi görüldüğü ve Türkçenin tüm güzelliğiyle ‘şirinden de şirin’ bir dil olarak tanımlandığı düşünülürse bu dille ifade etmemenin kendisi için bir yoksunluk yarattığı söylenebilir. Otuz yıl boyunca Farsça eserler vermesi, belki de bu içsel eleştiriyi beslemiştir.

Şehriyar, şair B. Nikendiş ile yaptığı bir röportajda, Azerbaycan dilini geniş bir söz dağarcığına, zengin anlam katmanlarına sahip, tatlı ve duyarlı bir dil olarak tanımlamaktadır. Yüzyıllardır süren bu dilin, Hazin, S. E. Şirvani, M. E. Sabir, Fuzuli, Raci, Leli, Möcüz ve Sarraf gibi büyük şairler sayesinde derin eserlerle taçlandırılmış ve bu eserlerden bir beyit dahi okuyan bir insan değişebileceğini, okuyucusuna sonsuz bir zevk verebildiğini ifade eder. Ancak bu değerli şairlerin Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) şiirlerine göre Farsçanın karışmış olması bir eksiklik olarak belirtir. Kendi yazdığı “Haydar Baba”, “Sehendiyye” ve diğer Türkçe eserlerde bu etkiden mümkün olduğunca uzak, çok az Farsça sözcük kullandığını ve bu nedenle “Haydar Baba” eserinin özlü nazireye ilham çalışmalarını vurgular. Aynı zamanda “Derya Eyledim” şiirinde de bu konuya değindiğini belirtir (Nikendiş, 1997, s. 122).

"Derya Eyledim" şiirinde Şehriyar, edebî camiada âdeta silinerek ölüme terk edilen ana dilini "Haydar Baba" manzumesini yazmayı yeniden canlandırmanın gururunu yaşar. Bu canlanmayı, İsa Mesih'in ölüleri diriltme mucizesiyle özdeşleştirir. Aynı zamanda milletine ve diline hakaret eden Siyonistlere, milliyetçi egemenlere ve Azerbaycan Türkçesini aşağılayıcı bir dil gibi kullananlara da güçlü bir cevap verir:

Qəmə-qəddarələr ağzında dil olmuşdu söyüş

Mən sevinc étdim onu, xəncəri hurma elədim.

Acı dillərdə şirin Türki olurdu xənzəl

Men şirin dillərə qatdım onu halva elədim... (Şəhriyar, 1993, s. 12).

Fuzuli, yaşadığı dönemin kültürel ve entelektüel koşullarının etkisiyle Farsça eserler veren bir şair olarak, bu süreci doğal bir yaratıcı etkinlik olarak değerlendirmiştir. Şairin Farsça yazmayı tercih etmesi veya eserlerinde yer alan karakterlerin olumsuz düşüncelere karşı geliştirdiği tutum, eleştiriye açık bir konu olarak görülebilir. Ancak, Şafak Hanım Əlibəyli'nin Fuzuli'ye dair değerlendirmeleri, şairin eserlerine daha derin bir perspektiften bakma imkânı sunmaktadır. Əlibəyli, Fuzuli'nin şiirlerinde iyimserlik ile kötümserliği bir arada bulundurabilmesini ve bu dengeyi sağlamadaki başarısını şu sözlerle vurgulamaktadır:

"Fuzuli neden sürekli olumlu olaylara ve olgulara yöneldi? Çünkü o, Tanrı'nın yarattığı bir eser olarak hem sevgi hem de nefret besleyebilir; hem güçlü hem de zayıf olabilir. Ancak Fuzuli'nin asıl önemi, düşmanlık ve haset duygularına karşı bile sevgiyle yaklaşması ve insanları hak ve hidayet yoluna davet etmesindedir. Aşkı yüceltmiş, fakat gerektiğinde ondan vazgeçebilme olgunluğunu da gösterebilmiştir. Bu çok yönlülüğü, onu her bireyin duygularına tercüman olabilen bir figür hâline getirmiştir" (Əlibəyli, 2008, s. 5). Fuzuli'nin eserlerinde yer alan bu insani ve evrensel yön, onun düşünce ve duygu dünyasını derinleştirirken eleştirel yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Benzer bir şekilde, Şehriyar da farklı değerlendirmelere konu olmasına rağmen söz sanatları dünyasında yüksek bir itibara erişmiş ve bir anlamda sanatın ortak güneşi olarak kabul edilmiştir. Her iki şairin de eserleri, buldukları ortamın ötesine geçerek insana ve insanlığa dair evrensel bir dil oluşturmayı başarmıştır.

Azerbaycan Türkçesi, şiirsel bir yapı ve estetik değer taşıyan bir dil olarak tanımlanmakta, bu özelliğiyle sıklıkla "şiirler yurdu" olarak anılan bir kültürün taşıyıcısıdır. Dilin şiirselliği, özellikle müzikal bir ahenk sunan ses yapısı ve ünlü harflerin çeşitliliği ile öne çıkmaktadır. Bu nitelikler, Azerbaycan Türkçesinin zengin ses düzeni ve kelimelerin çok anlamlılığıyla doğrudan ilişkilidir. Dilbilimci akademisyen M. Adilov, Azerbaycan Türkçesinin bu özelliklerini dilbilimsel açıdan değerlendirirken şu tespiti yapar: "Eklemeli dillerde, 'ek' kelimenin sonuna eklenir ve kelime, gramatikal değişikliklere uğrasa da kök, eski hâlini korur." (Adilov, 1982, s. 133). Bu açıklama, Azerbaycan Türkçesinin yapısal özelliklerinin dilin estetik gücüne nasıl katkıda bulunduğunu göstermektedir. Böylece dil, sadece iletişim aracı olmanın ötesine geçerek hem edebiyat hem de kültür alanında derin bir etkileycilik sağlamaktadır.

Azerbaycan Türkçesinin eklemeli yapısının etkisiyle, geçmişten günümüze kadar eklemeli dillerde uyağın rolünü büyük ölçüde ses tekrarı oyunları, yani aliterasyonlar üstlenmiştir. Aliterasyon, bir konuşma parçasında (örneğin bir birleşme, cümle, dize veya beyitte) aynı ya da benzer seslerin tekrar edilmesiyle ortaya çıkan bir estetik ve biçimsel özelliktir. Nesimi ve Fuzuli'nin şiirlerinde bu teknik geniş bir şekilde uygulanmış ve aliterasyon, şiirlerin ritmik yapısını güçlendiren önemli bir unsura dönüşmüştür. Dilbilimci M. Adilov'un belirttiği gibi, aliterasyon, estetik ve biçimsel bir özellik olarak öne çıkar (Adilov, 1982, s. 157) gibi ortaya koyma yönteminin 20. yüzyılda ise, aliterasyonun en başarılı uygulayıcılarından biri üstat Şehriyar olmuştur. Şehriyar'ın şiirlerinde, bu ses tekrarları ve uyumlu ritmik yapılar dikkat çeken unsurlar arasında yer alır. Şairin anlatım ustalığı, şiirlerinde âdeta doğayı canlandırır; çiçeklerin açması, bülbüllerin ötüşü, akarsuların şırıldaması gibi imgelerle doğa, tüm canlılığıyla bir sahneye dönüşür. Her köşe, ihtişam ve güzellikle dolup taşarken doğa hem insanın gözlerine hem de ruhuna hitap eden bir estetik düzleme ulaşır. Bu anlatım tarzı, Şehriyar'ın şiirlerinde doğanın ve insan ruhunun zenginliğini ve derinliğini yansıtan temel bir sanatsal öge olarak öne çıkar.

Üstat şair, sanatsal etkisini güçlendirmek amacıyla "Türk'ün Dili" adlı şiirinde çeşitli ifade öğeleri ve ses oyunları kullanmıştır. Özellikle, "i" ünlüsünü, üfürüm sesiyle fısıldarcasına bir şekilde vurgulamakla birlikte, "l", "s" ve "z" ünsüzlerini de fonetik benzerlikler yaratacak şekilde bir arada kullanmıştır. Bu tür ses oyunları, şiirin müzikal yapısını zenginleştirirken, aynı zamanda dilin fonetik özelliklerini de estetik bir biçimde ortaya koyar. Şair, seslerin harmonik bir şekilde tekrarıyla, hem anlam derinliğini arttırmakta hem de okuyucuya sesin ve anlamın birliğini sunan bir deneyim yaşatmaktadır. Bu teknik, şiire hem ritmik bir akış kazandırır hem de dilin melodik gücünü vurgular:

Türkün dili tək sevgili-istekli dil olmaz

Özge dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz... (Şəhriyar, 1993, s. 19).

Şehriyar'ın yaratıcılığında, seslerin aliterasyonuna dair pek çok örnek vermek mümkündür ve bu aliterasyonlar, onun şiirine özgün bir estetik değer katmaktadır. Şehriyar'ın şiirindeki bu ses oyunları, yalnızca estetik güzellik, süs, desen ve sanatsal kuşam oluşturmakla

kalmaz, aynı zamanda şiire bir tür büyü de ekler. Sanatçı, ünlü ve ünsüz seslerin olağanüstü bir şekilde aliterasyonunu gerçekleştirerek, dilin fonetik yapısının gücünden faydalanmıştır. Özellikle “dağ-mışağ”, “meşk-meşşak”, “aşk-müştak”, “söygülü-bülbül-gül”, “efsane-efsun” ve “hazan-yaprak” gibi sözcük birliktelikleri, ses uyumunu sağlamak amacıyla büyük bir ustalıklarla birleştirilmiştir. Bu ses benzerlikleri, hem anlam derinliğini artırmakta hem de şiirin müzikal yapısını güçlendirmektedir. Şehriyar’ın bu aliterasyonları kullanma biçimi, şiirinin içeriğini hiçbir şekilde zayıflatmamış, aksine ona şaşırtıcı bir güzellik katmıştır. Bu durum, şairin seslerin estetik uyumunu mükemmel bir şekilde yönetme konusundaki yetkinliğini gösterir:

d- O nə şa'ir ki dağın vəsfinə misdaq onu gördüm,

ş - Mən sənin tək ucalıq məşqinə məşşaq onu gördüm,

ş - Əşqə, əşq əhlinə müştəq onu gördüm.

ü - Teli bir söygülü bülbül ki, oxur gül budağında,

s - Sarı sünbül qucağında.

s - Sular əfsanəni söylər onun əfsunlu bağında,

ç – Səhərin çənli çağında (Şəhriyar, 1993, s. 496).

h-z-İnsan hazandır, dökülər can hazal kimi,

z-h - Saz tək yarpak yağanda, sızıldar hazan səsi (Şəhriyar, 1993, s. 76).

n-m-g - Nə tək İranda mənim gülgülə salmış qələmim (Şəhriyar, 1993, s. 62).

Şehriyar’ın şiirleri, tamamen canlı ve içten bir hoşnutlukla ifade edilmiştir. Söz ustası olan şair, dizelerinde tam uyak sağlayarak, en sevdiği sözcükleri estetik bir biçimde dile getirmek için farklı yöntemler arayışına girmiştir. Örneğin, "Tarsa Balası" gazelindeki "Şirdir Şehriyar'ın şiiri elinde şemşir" mısrasında, "aslan-şir" kelimesi ile "şemşir" kelimesi arasında fonetik bir bağlantı kurar. Ayrıca, "Süleyman Rüstəm'e Cevap" şiirinde "Gene de bir kabir kazım" dizesinde, "kabir" kelimesinin "bir" kelimesiyle ses benzerliği gösterdiği gibi, "Malul Zavallı Neylesin?" şiirinde de "Bir göz çatının kabirde verse fakir" dizesinde "bir" kelimesi yine "kabir" kelimesinde tekrarlanır. Şehriyar’ın şiirlerinde, genellikle önceki kelimenin ya da kelimenin bir bölümünün, sonraki kelimenin yapısında yer alarak tekrarlanmasıyla oluşan ses uyumu ve harmoni, onun şiirine özgü karakteristik özelliklerden biridir. Bu tür ses oyunları, şiirlerinde hem estetik bir bütünlük oluşturur hem de anlam derinliğini artırarak, şairin dilsel yaratıcılığını pekiştirir:

Sarı sünbüllərə züluf içrə oraklar tarak oldu

Qurd acaldıqda qocaldı...

Savalan tək havalandım

Selə qarşı qavalandım... (Şəhriyar, 1993, s. 21).

Edebiyat tarihi ve yazın mirasımız incelendiğinde, en kudretli sanatçıların dilin içsel müziğine büyük bir duyarlılıkla yaklaştıkları görülmektedir. Bu sanatçılar, ölümsüz eserlerini yaratırken, dilin derinliklerinde var olan bu müzikal yapıyı bir temel olarak kullanmışlardır. Dilin fonetik özelliklerinin, melodik yapısının ve ritminin farkında olarak, bu unsurları eserlerinde bir araya getirirler (Dakuklu, 1964, s. 48).

Şehriyar’ın “Haydar Baba’ya Selam” şiirinin, her okuyucu tarafından büyük bir sevgi ve coşkuyla karşılanmasının ve Türk illerinden ona yüzlerce nazire yazılmasının başlıca nedeni, eserin soylu Azerbaycan Türkçesiyle ve konuşma dilinin tatlı bir örneği olan Tebriz ağzında kaleme alınmış olmasıdır. Şair, bu dilin zenginliklerinden yararlanarak, hem estetik hem de anlam derinliği açısından etkileyici bir yapı ortaya koymuş ve bu da şiirin halk arasında büyük bir beğeni kazanmasına yol açmıştır. Eserin dilindeki doğal akış ve yöresel tat, Şehriyar’ın şiirine kendine özgü bir samimiyet ve içtenlik katmış, böylece geniş bir okuyucu kitesine hitap etmesini sağlamıştır:

Köhnələrin sür-sümüyü dartulub

Qurtulanın çul-çuxası yırtulub

Mol'İbrahim lap eriyib, qurtulub

Şeyhülislam səhman qalıp qıbraqdır

Novruz Eli qaçaq keçib, qoçaqdır (Şəhriyar, 1993, s. 496).

Azerbaycan dilinin inceliklerini, Şehriyar, Azerbaycan dilinin inceliklerini ve derinliklerini son derece iyi kavrayarak, kelimenin ses yapısına duyduğu hassasiyetle şiirlerinde halk diline ve yazına özgü pek çok deyim, ifade ve söz birleştirmesine yer vermiştir. Bu sözcük ve ifadeler, başka diillere çevrildiğinde anlam ve ses kaybı yaşanır, çünkü onlar sadece dilin değil, aynı zamanda kültürün, tarihsel ve toplumsal bağlamın taşıyıcılarıdır. Örneğin, "işveli eşmeler", "atıl-matıl Çarşamba", "tiringeni demek", "darı döşürmek", "sandalyelerin tovu", "aşinalığın taşı", "ayrılığın şerbeti", "gündüz gözü", "umut gözü", "siyah zindan", "gününü gök eskiye bükmek", "hokkabazlık-maşa", "karagün-akgün" gibi söz birleştirmeleri, edebiyat biliminde "Realliler" olarak adlandırılır. Şehriyar’ın şiirlerinde bu tür "Realliler" sadece halkın dilini

yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda halkın yaşam biçimi, tarihi, etnografyası, mitolojisi ve kültürel mirasıyla da derin bir bağ kurar. Ayrıca, doğal çevreyle, bitkiler ve hayvanlar âlemiyle olan ilişki, şiirlerinde geniş bir biçimde işlenir. Bu unsurlar, şairin eserlerinin sanatsal değerini ve milli özelliklerini artırmakla kalmaz, aynı zamanda onun sanatsal gelişiminin ilerlemesine de katkı sağlar. Şehriyar'ın şiir dili, halkın günlük yaşamını ve kültürünü yüksek bir sanat düzeyine taşıırken, bu unsurlar şairin eserlerine özgünlük ve derinlik katmaktadır.

Şehriyar'ın bu özelliği, Güney Azerbaycan'ın ünlü yazarı ve akademisyeni Dr. Rıza Berahani tarafından da dikkatle gözlemlenmiştir. Berahani, Şehriyar'ın Türk dilinde şiir yazarken, milli dilin ve yerel kelimelerin kullanımına büyük özen gösterdiğini vurgulamaktadır. Şair, halkın konuşma dilinin derinliklerinden, gelenek ve göreneklerinden sıradan deyimleri ve ifadeleri alarak, bunları şiirsel bir seviyeye taşımakta ve halkın dilini estetik bir biçimde yüceltmektedir. Bu durum, Şehriyar'ın şiirlerinin halkla olan güçlü bağını ve kültürel zenginliğini yansıtmaktadır. Öte yandan, Farsça yazarken ise Şehriyar, daha çok kitabî yazı dilini tercih etmekte, gazel, kaside gibi geleneksel Fars şiiri formlarını veya Nima'yı takip eden modern şiir anlayışını benimsemektedir. Bu yaklaşım, Şehriyar'ın dilsel ve sanatsal çok yönlülüğünü ortaya koyarak, her iki dilde de farklı estetik ve dilsel stratejiler geliştirdiğini gösterir (Əlizadə, 1995, s. 473).

Şehriyar'ın sanatsal özgünlüğü, onun kendine has bir yaratıcı yol çizmesinin ve farklı bir estetik anlayışı geliştirmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. V.G. Belinski'nin de ifade ettiği gibi, "Orijinallik rastgele bir hâl değil, dâhiliğin zorunlu uygulamasıdır." Şehriyar, dil ve edebiyat alanında gösterdiği derinlikli yaratıcılık ve benzersiz üslubuyla bu tanıma mükemmel bir örnek teşkil eder. Türk edebiyatının büyük şairlerinden Dede Yunus'un izinden giden Şehriyar, aynı zamanda tasavvuf ve irfan şairi olan bir filozof olarak halkın kültürel mirasını yaşatmıştır. Ancak, 20. yüzyılda Güney Azerbaycan halkının edebî geleneği ile Şehriyar arasındaki bağın kopması, bir dönemin sonunu işaret eder. Şehriyar'ın edebî dünyaya katkısı, yeni bir sanat anlayışını ve şiirsel bir akımı beraberinde getirmiştir. Onun gelişyle, Azerbaycan edebiyatında "Şehriyar mektebi" olarak adlandırılan bir okul oluşmuş ve bu okul, günümüzde de yeni nesil şairler ve yazarlar tarafından devam ettirilmektedir. Bu süreç, Şehriyar'ın edebî mirasının hâlâ canlı olduğunu ve onun dilindeki derinlikli estetiğin yeni kuşaklar tarafından sürdürüldüğünü göstermektedir.

Sonuç

Usta Şehriyar, gerek ana dili Azerbaycan Türkçesinde gerekse Farsça olarak kaleme aldığı eserlerinde, döneminin baskıcı rejimine ve onun temsilcilerine karşı içsel bir mücadele vermiş, edebiyatı bir direniş aracı olarak kullanmıştır. Halkın özgün kültür, zengin dil ve edebiyat hazinesi ile evrensel maddi ve manevi değerlere sahip olduğunu vurgulamış, halkın manevi bir bütünlük içinde var olma potansiyelini yansıtmıştır. Şehriyar'ın, halkın ruhunda ve inanç dünyasında kök salarak kalplerde anıtsal bir yer edinmesi, edebiyat tarihinde nadir rastlanan bir başarıdır. Bu güçlü halk sevgisini özellikle "Haydar Baba'ya Selam" eseri ile kazanmış, tüm şiirlerinde Tanrı aşkı ve insan sevgisi ile yoğrulmuş bir ifade biçimi geliştirmiştir. Şehriyar, aşkı yüce bir değer olarak ele almış, Nizami, Dede Yunus Emre ve Fuzuli gibi büyük şairlerin mirasını sürdürerek yeni bir edebî ekol oluşturmuş ve başarılı bir şiir tarzıyla sanatta önemli bir başarıya ulaşmıştır.

Şehriyar'ın okuyucuları tarafından sevilmesinin ve ölümünden yıllar sonra bile varlığını sürdürebilmesinin en önemli nedenlerinden biri, ana diline duyduğu derin sevgi, sözcüklerle kurduğu özel bağ ve dil ustalığıdır. Şairin seçtiği etkili, unutulmaz sözcüklerle kaleme aldığı eserler, onu ana dilinin bir şairi ve bilgini olarak yüceltmıştır. Şehriyar'ın sözleri, onun kalbinin derinliklerinden gelen bir edebî pınar gibidir.

Büyük düşünür Sokrates'in "Etkili söz ebedidir; değersiz söz ise fanidir" inancı, Şehriyar'ın sanatına yaklaşımıyla örtüşmektedir. Yeni sözler söylemenin, özgün ifadeler bulmanın zorluğu düşünülürken, Şehriyar'ın sanat dünyasında kendine özgü ve kalıcı bir yer edindiği görülmektedir. Sanat hazinesinin el değmemiş mücevherlerine ulaşmak, bu zenginliğin yolunu bilmek ve onun anahtarını elinde tutmak, 20. yüzyılın bu sanat dâhisi için ayrıcalıklı bir nitelik olmuştur.

Sonuç olarak, Şehriyar, şiir diliyle çağının siyasi ve kültürel zorluklarına rağmen hem kendi toplumunun sesini yüceltmiş hem de edebî anlamda evrensel bir iz bırakmayı başarmıştır. Onun eserleri, yalnızca estetik değerleriyle değil, aynı zamanda halkına ve diline duyduğu bağlılıkla, sanat dünyasında benzersiz bir yer edinmiştir. Bu özellikleri, Şehriyar'ı klasik Türk ve Fars edebiyatının ölümsüz simalarından biri hâline getirmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Adilov, M. (1982). *Sənətkar və söz*. Yazıçı. (In Azerbaijani Turkish)
- Dakuklu, İ. (1964). Şəhriyar və Heydər babaya salam. *Qardaşlıq*, (1), 48-51. (In Azerbaijani Turkish)
- Əlibəyli, Ş. (2008). *Füzulinin Farsca divanı: Linqvo-poetik özəlliklər*. Natta-Pres Neşriyyat. (In Azerbaijani Turkish)
- Əlizadə, C. (1995). *Elə həmin sadəlikdə və gözəllikdə*. Mərkəz Nəşriyyatı (In Azerbaijani Turkish)
- Nikəndiş, B. (1997). *Şəhriyarın xəlvət dünyası*. Azəran. (In Azerbaijani Turkish)
- Rəsulzadə, M. Ə. (2015, 19 Fevral). *Azərbaycan şairi Nizami: Nizamidə Türklük*. Vikimənbə https://az.wikisource.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_%C5%9Fairi_Nizami/Nizamid%C9%99_t%C3%BCrk%C3%BCk (In Azerbaijani Turkish)
- Şəhriyar, M. (1993). *Divani-Türki*. Əlhuda. (In Azerbaijani Turkish)
- Şəhriyar, M. (1993). Yalan dünya. A. Bağırov (Ed.). *Azərbaycan Ensiklopediyası*. Neşriyyat- Poliqrafiya Birliyi. (In Azerbaijani Turkish)
- Şəhriyar, M. (2000). *Seçilmiş əsərləri*. Elm. (In Azerbaijani Turkish)
- Emre, Y. (t.y.). *Gel gör beni aşk neyledi*. Mevlanasözleri. 15 Haziran 2024'te <https://mevlana-sozleri.net/yunus-emre/yunus-emre-gel-gor-beni-ask-neyledi/> adresinden erişildi.
- Qasımlı, A. M. (2014, Eylül 22). *Türkçülər: Tarixi və siyasi ideoloji oçerkler*. Azkurs. <https://azkurs.org/aydn-medetoglu-qasml-turkculer-tarixi--siyasi-ideoloji-ocerkle.html?page=24> (In Azerbaijani Turkish)
- Çalışkan, M. (2021, 6 Şubat). 2021 Yunus Emre ve Türkçe yılı. *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/2021-yunus-emre-ve-turkce-yili-2962067>

Evolution of Azerbaijani Science Fiction and Emin Mahmudov

Azərbaycan Bilim Kurgu Edebiyatının Evrimi ve Emin Mahmudov

Gunel ALASGAROVA

Ohio State University, Higher Education and Student Affairs, Department of Educational Sciences, Columbus, USA

Ohio Devlet Üniversitesi, Yüksek Öğretim ve Öğrenci İşleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Bölümü, Columbus, ABD.

Geliş Tarihi/Received 29.09.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested 25.10.2024
Son Revizyon/Last Revision 27.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted 16.11.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.11.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Gunel Asgarova
E-mail: gunelalasarova@gmail.com

Cite this article: Alasgarova, G. (2024). Evolution of Azerbaijani science fiction and Emin Mahmudov. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 35-43.

Atif: Alasgarova, G. (2024). Azərbaycan bilim kurgu edebiyatının evrimi ve Emin Mahmudov. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 35-43.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0

ABSTRACT

The evolution of science fiction literature in Azerbaijan has been characterized by a delayed emergence compared to European, American, and Russian counterparts. Despite this initial lag, Azerbaijani science fiction writers have made commendable strides, drawing influence from both global and local literary traditions. This article explores the historical context and thematic concerns of Azerbaijani science fiction literature, analyzing the impact of influential global authors on Azerbaijani writers and examining the stylistic elements present in their works. Additionally, the article delves into the life and career of Emin Mahmudov (1925-2010), a prominent Azerbaijani writer celebrated for his contributions to the genre. Mahmudov's vivid imagination, intellectual depth, and exploration of cosmic themes have left an indelible mark on Azerbaijani literature. Through an exploration of Mahmudov's works, such as "Prisoners of Neptune" and "Turbulence," which delve into existential questions amidst rapid cosmic voyages, this article sheds light on the unique trajectory of science fiction literature in Azerbaijan and its broader significance within the global literary landscape.

Keywords: Science fiction, Azerbaijani literature, Emin Mahmudov, cosmic themes

ÖZ

Azərbaycan'da bilim kurgu edebiyatının gelişimi, Avrupa, Amerika ve Rusya'daki emsallerine kıyasla gecikmiş bir ortaya çıkış süreciyle karakterize edilmiştir. Bu başlangıçtaki gecikmeye rağmen, Azerbaycanlı bilim kurgu yazarları, hem küresel hem de yerel edebi geleneklerden etkilenecek kayda değer ilerlemeler kaydetmiştir. Bu makale, Azerbaycan bilim kurgu edebiyatının tarihsel bağlamını ve tematik kaygılarını inceleyerek, küresel düzeyde etkili yazarların Azerbaycanlı yazarlara olan etkisini ve eserlerinde bulunan stilistik unsurları analiz etmektedir. Ayrıca, bu makale, türün gelişimine önemli katkılarda bulunmuş olan ünlü Azerbaycanlı yazar Emin Mahmudov'un (1925-2010) hayatını ve kariyerini ele almaktadır. Mahmudov'un zengin hayal gücü, entelektüel derinliği ve kozmik temaları keşfetmesi, Azerbaycan edebiyatında silinmez bir iz bırakmıştır. Bu makale, "Neptün'ün Esirleri" ve "Türbülans" gibi eserlerinde hızlı kozmik yolculuklar arasında varoluşsal soruları irdeleyen Mahmudov'un eserleri üzerinden Azerbaycan'da bilim kurgu edebiyatının kendine özgü gelişim sürecini ve bu sürecin küresel edebi bağlamdaki daha geniş anlamını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilim kurgu, Azerbaycan edebiyatı, Emin Mahmudov, kozmik temalar

Introduction

The science fiction genre, celebrated for its expansive scope of imaginative inquiry and speculative discourse, has perennially captivated audiences by deploying visionary narratives and intellectually stimulating themes. As scientific fiction narratives traverse temporal bounds, speculating on both historical precedents and prospective trajectories of scientific advancement, and as fantastical elements are interwoven with literary conventions, they wield considerable influence in fostering the development and enrichment of imaginative faculties and creative endeavors among diverse demographics, notably the younger generation. These narratives engender immersive scenarios that evoke aspirations for a utopian society devoid of conflict, characterized by happiness and intellectual

flourishing (Sadykhova, 2011). The genesis of fantasy literature emanates from a collective human interest in envisioning prospective futures, coupled with a collective impetus to catalyze societal progress and accelerate scientific and technological innovation.

Prominent literary scholar Jamal Ahmadov offered a distinctive elucidation of the nascent science fiction genre that began to take shape in Azerbaijan post-1950s: "The essence of the science fiction genre necessitates the writer's extrapolation from scientific insights and technological advancements. During this period, cultivating lofty ideals in readers and fostering an elevated imagination became feasible. A writer venturing into the realm of science fiction cannot simply reiterate established facts but must chart new territories of thought" (Ahmadov, 1975, p. 12). This insight underscores the evolving nature of Azerbaijani literature during this era, marked by a burgeoning exploration of speculative fiction that transcended conventional narrative boundaries.

From the 1950s to the 21st century, Azerbaijan experienced a period of great awakening, innovation, and progress in its socio-political, literary, and cultural life. Since the 1960s, Azerbaijani readers have warmly welcomed examples of the science fiction genre and have eagerly read domestic and foreign works (Haciyeva, 2016). During this period, the public, political, and cultural events found their reflection in the works created. In the second half of the 20th century, science fiction's intense and plot-rich genre emerged prominently in literary creativity. The development of the modern cinema genre confirms the importance of the science fiction genre and even demonstrates its expansion (Aligizi, 2010).

In contrast to the longstanding tradition of the science fiction genre in European countries, US, and Russia, Azerbaijan saw a notable emergence of noteworthy literary works within this domain only in the latter half of the 20th century. Despite this delayed development, interest in science fiction steadily gained momentum in subsequent years. While the first documented instance of Azerbaijani science fiction dates back to Yusif Vazir Chamanzaminli's "The City of the Future" in 1933, coinciding with the rapid growth of the "Golden Age" period in American science fiction, the genre's establishment in Azerbaijani literature occurred much later (Alasgarova, 2016). Nevertheless, the strides made in this genre, particularly compared to other Muslim nations, are commendable, albeit influenced by objective and subjective factors. One significant obstacle is the absence of regions within Azerbaijan actively engaged in producing advanced technological equipment crucial for space exploration, limiting the scope for writers to portray cosmic narratives convincingly. Despite these challenges, the allure of technological progress and the portrayal of extraterrestrial civilizations continue to captivate Azerbaijani readers, mirroring global trends within the science fiction genre (Omarov, 2013).

As noted earlier, Azerbaijan stands out among other Muslim nations for its notable contributions to the science fiction genre. Despite being a relatively small cohort, a cadre of talented writers has emerged, leaving indelible marks on the landscape of fantasy literature. Among these luminaries are Ahmed Khaspoladov, Huseyn Ibrahimov, Namiq Abdullayev, Allahverdi Eminov, Gabil Ahmadov, Emin Mahmudov, Ibrahim Huseynov, the sole female author Elmira Zamanova, and promising young talents like Vusal Nur. Throughout the Soviet era, select works of these compatriots were translated into Russian and disseminated in anthology formats, garnering avid readership. The discerning analyses of esteemed scholars and erudite professors of Azerbaijani literary criticism, including Naila Sadiqova, Jamal Ahmadov, and Zeydulla Agayev, have delved into the intricacies of fantasy literature, exploring its unique attributes, the challenges faced by our national fantasists, and the evolution of the science fiction genre within the 20th-century Azerbaijani literary landscape (Samadova, 2017; Soltanova, 2010).

Alasgarova's study (2020) investigated the declining popularity of science fiction literature in Azerbaijan in recent decades. The research aimed to discern whether the lack of availability of science fiction novels in the market or the perceived low quality of modern works contributes to their unpopularity in society. Data collection involved surveys among the public and interviews with literature experts. Examination of libraries, bookshops, and school literature textbooks was conducted to assess the presence of science fiction works. Survey results highlighted reasons for the genre's unpopularity and evaluated the roles of authors, works, libraries, and bookshops. Findings revealed that while people still engage with science fiction, they predominantly favor world classics over national literature. Despite an adequate presence of science fiction books in modern Azerbaijani literature, they are not adequately promoted by bookshops, social media, T.V. programs, or school textbooks. Experts noted that newly published novels often lack engagement or appeal to a broad audience. Furthermore, the study notes the waning prestige of science fiction compared to fantasy worldwide, including in Azerbaijan. These findings partly support previous research characterizing science fiction as unpopular in Azerbaijan in the 21st century while also suggesting the existence of readable works that require further promotion and advancement.

Influence of Global Science Fiction Authors

Azerbaijani writers, situated within the former Soviet Union, initially drew inspiration from Russian fantasy literature and subsequently from translated works of foreign authors. Renowned figures in global science fiction, including Jules Verne, H.G. Wells, Arthur Conan

Doyle, Isaac Asimov, Poul Anderson, Stanisław Lem, Alexander Belyaev, and Ivan Yefremov, exerted a profound influence on Azerbaijani fantasists. Their works served as catalysts for the creation of parallel and analogous fantasy narratives within the Azerbaijani literary landscape. Noteworthy authors such as Emin Mahmudov, Namiq Abdullayev, Gabil Ahmadov, Elmira Zamanova, and Ibrahim Huseynov approached universal themes and issues depicted in the works of Asimov, Lem, and Belyaev with a fresh perspective, contributing to the evolution of Azerbaijani science fiction (Ahmadova, 2014).

In 1964, a collection titled “Formula of the Impossibility” showcased the works of Azerbaijani science fiction writers, skillfully translated into Russian by Rafail Bakhtamov under the supervision of Yevgeni Voyskunsky, then chairman of the Azerbaijan Science Fiction Writers’ Union. Voyskunsky’s leadership also facilitated the translation of novels by renowned writers such as Stanisław Lem, Isaac Asimov, and Ray Bradbury into Azerbaijani (Amnel, 2005). Alongside contributions from Jewish and Russian-born science fiction writers, the collection featured novels by two Azerbaijani writers, Emin Mahmudov and Novruz Ganjali. Mahmudov, a member of the Azerbaijan Science Fiction Writers’ Union during the 1960s alongside Genrikh Altov, emerged as a prominent figure with his novel “These Amazing Stars,” which garnered a circulation of 200,000 copies upon its release, followed by the publication of “The Pole of Risk” in 1970, sustaining significant demand until 1985 (Ahmedova, 2014).

Renowned science fiction writer and war journalist Evgeny Voiskunsky, a Baku native, recollected his collaboration with a group of esteemed colleagues, including Heinrich Altov, Valentina Zhuravleva, Rafail Shapiro (Bakhtamov), and Isay Lukodyanov, in the capacity of co-author. Together, they played an active role in the Commission’s activities, which involved the engagement of young, emerging science fiction writers such as Emin Makhmudov, Pavel Amnel (2005), and Vladimir Karakhanov. Their collective efforts culminated in the preparation and publication of three notable collections (Alasgarova, 2020).

Azerbaijani science fiction writers have drawn inspiration from their counterparts in the Soviet Union, adopting similar stylistic elements and narrative approaches. While the term “science fiction” in English conveys the idea of speculative storytelling, its Russian counterpart, “*научная фантастика*” has been translated into Azerbaijani as “*elmi-fantastika*,” which literally means “scientific fantasy.” This translation, inherited from Russian influence, has led to the amalgamation of scientific literature and literary fantasy under the single term “*elmi-fantastika*.” However, this terminology oversight lacks the nuanced genre differentiation found in Western literary criticism. In Western discourse, “scientific literature” encompasses narratives rooted in scientific principles and technological advancements, provided they adhere to the laws of nature. Conversely, “fantasy” encompasses narratives that defy the laws of nature, delving into the realm of the supernatural or the non-natural (Abilov, 2016).

Throughout the Soviet period, a notable trend emerged wherein literary critics and writers often blurred the distinctions between “fantasy,” “artistic fiction,” and “science fiction.” Emin Mahmudov, in his 1964 article “Life and Fantasy,” acknowledged the challenge writers face in predicting technological advancements, noting that high-tech innovations often outpaced the publication of books. Consequently, Mahmudov suggested that depicting voyages into undiscovered space emerged as an effective strategy for captivating readers’ attention (Mahmudov, 1964).

Analyses have highlighted intriguing parallels between Mahmudov’s narrative creations and those of renowned authors such as Arthur Conan Doyle and Alexander Belyaev. For instance, Mahmudov’s tale “Sea of Darkness” exhibits resonances with Doyle’s “The Lost World,” while motifs in Mahmudov’s “The King of Turtles” echo themes found in Belyaev’s “The Head of Professor Dowell.” Similarly, Mahmudov’s “The Atlantean Girl” explores thematic terrain akin to Belyaev’s “The Last Atlantean.” Much like Asimov, Emin Mahmudov crafted various literary works tailored for student audiences, delving into themes such as space exploration, distant futures, and robotics. Namiq Abdullayev, on the other hand, drew inspiration from the works of acclaimed authors such as Poul Anderson, H.G. Wells, and Arthur C. Clarke, infusing his narratives with echoes of their visionary ideas. This convergence of themes and motifs between Azerbaijani fantasists and their international counterparts underscores the cross-pollination of ideas within the science fiction genre. As Azerbaijani writers engaged with global literary currents, they contributed novel perspectives and dialogues with established literary traditions, enriching the landscape of speculative fiction for readers worldwide (Omarov, 2003).

“The Anthology of World Science Fiction Literature, Volume I” and “The Anthology of World Science Fiction Literature, Volume II” were published in 2013-2014 (Orucov & Orucova, 2013; Orucov & Orucova, 2014). Primarily, science fiction works in English and Russian have been translated, bringing H.G. Wells’s “The Invisible Man,” E. Norton’s “Star Born,” E. Hamilton’s “Star Kings,” A. E. van Vogt’s “The World of Null-A,” Arthur C. Clarke’s “The Light of Other Days,” Murray Leinster’s “First Contact,” Alexander Belyaev’s “Amphibian Man,” “The Head of Professor Dowell,” Alexei Tolstoy’s “The Hyperboloid of Engineer Garin,” and other science fiction works to Azerbaijani readers, enriching their thought process. Unfortunately, none of the works of Azerbaijani science fiction writers have been translated into English.

Lastly, in 2016, a book titled “Fantastic Almanac” was published in Russian to support young writers’ activities in the fantasy and science fiction fields.

Unlike other Muslim countries, high-quality works have been created in the genre of science fiction in our country. Although the number of such works is limited, talented writers who have achieved remarkable success in the field of science fiction include Namig Abdullayev, Allahverdi Eminov, Gabil Ahmadov, Emin Mahmudov, Ibrahim Huseynov, the only female writer Elmira Zamanova, as well as two of the youngest authors, Lala Hasanova and Vusal Nuru. In the ‘ocean of literature’ created by these writers, readers continuously adjust their sails to the wind, exploring new horizons alongside them.

The distinctive features and various challenges of science fiction, along with examples of national science fiction literature, have been thoroughly analyzed in the research of prominent Azerbaijani literary scholars and esteemed professors such as Naile Sadiqova, Jamal Ahmadov, Zeydulla Agayev, and others. Additionally, the genre of science fiction in the literature of the 20th century in Russia, England, the USA, and Azerbaijan has been the subject of detailed study.

Emin Mahmudov: A Journey Through Literary Pursuits and Public Service

Emin Mahmudov, born on January 1, 1925, in Goychay, Azerbaijan, led a diverse career encompassing literary pursuits and public service. Initially educated at School Number 1 in his hometown, Mahmudov proceeded to teach at an orphanage following his graduation. His path then led him to military service from 1943 to 1945, after which he pursued higher education.

From 1945 to 1950, Mahmudov immersed himself in academic pursuits at the University of Foreign Languages, ultimately earning a Bachelor of Arts in Journalism. While his literary journey began with poetry, Mahmudov’s interests gradually shifted towards science fiction and literary translation. His first foray into science fiction literature, “RT-1,” debuted in 1952 on the pages of “Pioneer” magazine. The year 1953 marked the publication of his initial collection of science fiction stories, titled “City of the Sun,” released under the auspices of the “Ushaqganjnashr” publication (Haciyeva, 2016).

Mahmudov’s impact on the literary landscape was multifaceted, evidenced by his diverse roles such as a censor at the Main Press Office in Baku (1948-1952), executive secretary of the “Azerbaijani Woman” magazine (1955-1966), and literary operative at the “Literature and Art” newspaper (1953-1954). Acknowledgment of his commendable service came in the form of several prestigious medals. His admission to the Azerbaijan Writers’ Union in 1954 marked a significant milestone in his literary journey, cementing his standing within the Azerbaijani literary sphere. His tenure as the executive secretary of the “Azerbaijan Pioneer” newspaper (1967-1971) and subsequent position as a senior editor at the Azerbaijan State Television and Radio Broadcasting Company (1973-1982) further highlighted his varied engagements in media and communication.

Transitioning to the entertainment sector in the eighties, Mahmudov assumed editorial responsibilities for the “Saturday Meetings” program on Azerbaijani television, collaborating with director Sadraddin Badirkhanov. Renowned for his amiable demeanor and keen sense of humor, Mahmudov garnered admiration from peers and artists alike. A deep-seated commitment to reading and extensive publication of articles across various newspapers honed Mahmudov’s artistic understanding and refined his expressive style.

Following the dissolution of the Soviet Union, Mahmudov’s financial circumstances deteriorated, prompting his emigration to the United States with his wife and family. Mammad Oruc (2009) fondly recalls his friend, Emin, who moved to America to connect his sons with their relatives overseas. Mammad wrote that Emin planned to return for his 85th birthday celebration at the Natavan Club but mentioned the high cost of traveling to his home country. While his friends Namig Abdullayev and Ahmad Khaspoladov focused on science fiction, Emin preferred writing stories for kids. According to Mammad Oruc, Emin’s books were top-rated among schoolchildren from the 1960s to the 1980s. Emin also made ends meet by translating. Despite the challenges, Emin enjoyed life in America, where hard work was valued.

In his later years, Mahmudov resided in the United States, where he passed away on August 31, 2010, in Santa Monica. I personally contacted his son, asking about Mahmudov’s work in America. His son said he would not write a lot as he was already old and had only a couple of drafts on their old computer. His enduring legacy serves as a testament to his profound influence on Azerbaijani literature and cultural heritage. Acknowledging his literary contributions, Masud A. (1960), a literary critic, lauded Mahmudov as a progressive writer and astute engineer, heralding his pivotal role in steering Azerbaijani literature toward new horizons.

Aydin Khan Abilov (2004) asserts that the most reliable source of information regarding science fiction in the Azerbaijani language is Emin Mahmudov’s article “Life and Fiction,” published in the “Literature and Art” newspaper. Despite its predominantly scientific nature rather than purely literary criticism, the article offers a fresh perspective on the poetics of fiction during the period in which it was written.

Mahmudov initiates his discourse by suggesting that reducing science fiction merely to a genre of literature undermines its broader significance, stating, "To understand science fiction only in the sense of fiction literature is, in fact, to downplay the meaning of this concept. Fiction is a person's dream" (Abilov, 2004, p. 188) Mahmudov endeavors to elucidate this concept in his article, referencing authors such as Herbert Wells, Jules Verne, A.K. Doyle, and Jack London and illustrating how their imaginative ideas and hypotheses have manifested in reality. He contends, "It is possible to show that the events described in their works have already become a reality of life" (Abilov, 2004, p. 189).

Emin Mahmudov's Literary Catalog

Emin Mahmudov's literary contributions encompass diverse works spanning various genres, primarily targeting children and young adults. His bibliography includes several notable publications: "Aurora in Mugan" (1954); "Ship of the Universe" (1957); "The Sky of Venus is on Fire" (1960); "Faded Sounds" (1964); "How Iron Began to Walk" (1967); "Sea of Darkness" (1972); "The Stars are Waiting for Us Ahead" (1975); "Seeking an Eternal Melody" (1979); "High Stage" (1985); "Breath of the Day" (1986); "Daughter of Atlantis" (1986).

Additionally, in 2013, a collection of Mahmudov's short stories titled "South of the Astronauts Bay" was published in Yekaterinburg, comprising ten stories. Mahmudov's works have also been featured in separate publications such as "RT-1" (1952), "Cloud Medicine" (1964), "Phenomenon" (1964), "Merciless Judge" (1966), "Symphony of Life" (1966), "Voice of the Earth" (1968), "South of the Astronauts Bay" (1968), "To the Question of..." (1970), "Royal Gambit" (1974), and "Turtle" (1974).

Notably, Mahmudov's first book, "City of the Sun," comprised seven short stories, including "RT-1," "Incident in the Apartment," "The Far Village," "The Secret of Volga," and "Microtelescope." Additionally, "Faded Sounds" featured stories such as "Stone Gingerbread," "Man in Black," "Strange Memory," and "Stormy Ocean is Silent." Furthermore, Mahmudov's play "Lucky Ring" is structured into four acts and six parts. His works have been translated into Russian by notable translators such as Lukodyanov, Isai Borisovich, and Shapiro, Rafael Borisovich.

Emin Mahmudov's involvement extended beyond his own literary creations; he also undertook the translation of various works, including: V. Zakharchenko's "Conversation with the Electric Brain" (1970); V. Levi's "Following the Idea" (1972); R. Bakhtamov's "The Law is the Law" (1974); Z. Seyidmammadova's "Pilot's Notes" (1976); "Shishpapak" (Story) (1964); "Lightning in the Mountains" (Story) (1967); "Rain Song" (1968); "Narratives and Stories" (1976); "Grandfather's Tale" (Narrative and Stories) (1978); "Telegram" (Narratives and Stories) (1982). These translated works were published in Baku under the imprint of the "Youth" publishing house, with varying page counts reflecting the length and complexity of each text.

Literary Analysis of Mahmudov's Works

The author's collection of nine books comprises stories and narratives dedicated to a wide array of topics. He articulates his works with a profound sense of humanity, love for individuals, and credibility. His works address contemporary issues of chemistry, physics, and astronomy (Soltanova, 2010). A notable aspect of interest in his works is the author's comprehensive understanding of the subjects he undertakes, enabling him to express them in both scientific and literary dimensions with depth and richness.

Central to Mahmudov's narrative oeuvre is the theme of extending the human lifespan through high-speed space travel. This motif finds resonance in the fate of the character Grona, conceived by Mahmudov's predecessor. Mahmudov intricately weaves this theme throughout his works, emphasizing the longevity of the Soviet system, as evidenced by the portrayal of Azerbaijani compatriots navigating spaceships centuries into the future, with their endeavors guided by Russian counterparts. This portrayal reflects Mahmudov's belief in the enduring legacy of the Soviet regime, echoing sentiments expressed by his predecessor.

In Azerbaijani literature, the topic of cosmic exploration was initially broached by E. Mahmudov. In his narrative "The Spaceship," the author presents a series of prognostications concerning humanity's cosmic future. Specifically, the writer anticipates the historical timeline of lunar exploration and the notion of discovering water on Mars. Furthermore, Mahmudov's prescient anticipation of finding water in liquid form on the surface of Mars represents a subject matter previously unexplored within the scientific fiction community (Abdullayeva, 2022).

Mahmudov highlights the rapid advancement of modern technology, expressing skepticism that any idea, once conceived, will remain purely fantastical before being materialized into a work of art. Consequently, he suggests that writers prefer to explore the realms of space for inspiration, as the space age presents boundless opportunities for imagination. Mahmudov distinguishes between a writer's imagination and a scientist's, emphasizing that while both are essential, their aims and methods differ. He notes that in the twentieth

century, impressing individuals has become increasingly challenging, leading to the emergence of “ultra-modern” Western fantasies characterized by sensational elements such as cannibal trees and flying saucers. In contrast, Mahmudov advocates for a more grounded approach in science fiction that stimulates contemplation about a brighter future for humanity. He posits that actual development in science fiction lies not in astonishing readers but in encouraging them to envision a more optimistic tomorrow (Omarov, 2003).

Mahmudov’s thematic focus extends to profound societal concerns, including environmental degradation, the human condition amidst conflict, gender equality, and the intricacies of interpersonal relationships. Reflecting broader trends in global science fiction literature, Mahmudov’s narratives also grapple with the ramifications of planetary destruction, ecological crises, and the prospect of interstellar contact. Examples such as Mahmudov’s “Turbulence” underscore ecological themes’ prominence in Azerbaijani literature.

Central to Mahmudov’s narrative prowess is his remarkable command over subject matter, seamlessly integrating scientific and artistic elements with a robust narrative structure characterized by compelling plotlines and logical coherence. Mahmudov’s writing style exhibits remarkable clarity and simplicity, devoid of excessive scientific jargon or abstract musings. Instead, he presents innovative scientific concepts in an accessible and engaging manner, deftly intertwining them with natural language and vivid imagery.

Furthermore, Mahmudov’s narratives often explore the complexities of interspecies communication and the readiness of society to engage with beings from other worlds, as depicted in stories like “Daughter of Atlantis” and “Ship of the Universe.” Additionally, Mahmudov’s works delve into the unresolved mysteries of various scientific disciplines, as evidenced by narratives like “City of the Sun” and “Polar Shine in Mugan.”

In Mahmudov’s narratives, protagonists such as Arif serve as conduits for storytelling, while the author assumes the chief investigator role, as seen in “Daughter of Atlantis.” Through Mahmudov’s multifaceted narratives, readers are invited to contemplate the intricate interplay between humanity, science, and the broader cosmos, offering profound insights into the human condition and the challenges that lie ahead.

Gulsum Ahmadova (2014) conducted a nuanced analysis of the intersection between English literary classics and Azerbaijani science fiction, with a particular focus on the narratives of Emin Mahmudov. That study highlighted a significant departure from prior scholarship, representing the inaugural exploration of Western literary influences on Azerbaijani science fiction. Central to Ahmadova’s examination is the identification of parallels between Mahmudov’s narrative “Sea of Darkness” and the English novel “The Lost World” by Sir Arthur Conan Doyle, illuminating a shared thematic emphasis on the preservation of an ancient living world submerged within an expansive subterranean aquatic environment, evocative of Mahmudov’s English precursor.

Furthermore, Ahmadova (2014) discerns instances wherein Mahmudov’s narratives intersect with renowned literary works. For example, she observes that “The Royal Turtle” draws inspiration from A. Belyayev’s “Professor Dowell’s Head,” while “Daughter of Atlantis” explores themes resonant with the literary composition “The Last Resident of Atlantis” of the same writer.

Ahmadova’s (2014) critical appraisal of Emin Mahmudov’s literary oeuvre underscores its multifaceted thematic breadth and profound humanistic orientation. Mahmudov’s narratives, spanning nine volumes, traverse a diverse array of subjects imbued with a palpable sense of empathy and advocacy for the human condition. Delving into contemporary issues across the domains of chemistry, physics, and astronomy, Mahmudov’s characters exhibit a blend of realistic pragmatism and cognitive depth.

Mahmudov’s literary endeavors extended to educational realms, promoting scientific and technical curiosity among the youth through informative publications highlighting advancements in cosmonautics, nuclear energy, oceanography, and the petroleum industry. As an esteemed figure in Azerbaijani science fiction literature, Mahmudov’s legacy is commemorated by educational initiatives in children’s libraries, underscoring the enduring significance of his works. Similar to A. Azimov Emin Mahmudov authored numerous works tailored for school-aged readers, exploring themes such as space exploration, distant futures, and robotics. It is known that Mahmudov published his books for schoolchildren, such as “Sun City,” “How Iron Opened Its Feet,” and “Sea of Darkness.”

Over the years, Mahmudov demonstrated remarkable growth in his creative prowess, evident in works such as “Symphony of Life,” “Ship of the Universe,” and “The Skies of Venus are on Fire,” released separately in 1957 and 1960. Notably, Mahmudov’s magnum opus “Daughter of Atlantis” captivated generations of young readers with its vivid depiction of epic scenes, remaining an enduring hallmark of Azerbaijani science fiction.

Readers of Emin Mahmudov’s “Spaceship” (1957) and “The Skies of Venus are on Fire” published between 1957 and 1961, find themselves acquainted with a grand civilization submerged in the waters of the Atlantic Ocean-Atlantis-as well as learn about the phenomenon of

lunar gravity being six times weaker than that on Earth. Within these narratives, Mahmudov portrays the Burmanid people, who have traveled from another world to Earth, showcasing their intellectual and physical distinctiveness from Earthlings. They marvel at the lack of any transparent coverings on Earthlings' heads and the accelerated passage of time on Earth compared to their home planet. Moreover, they become aware of other planets, such as Mercury, Jupiter, Venus, and Mars, which orbit the sun besides Earth, as well as gain information about the planet Phaeton, which has fragmented due to reasons still unknown to Earth's science, transforming into cosmic debris (Ahmadova, 2014). In "Greetings to the Sun," events transpiring on Earth and in our contemporary times are elucidated through the perspectives of two extraterrestrial beings. In Mahmudov's works dedicated to the planet Panquea and the novel "New Star," influences from both Mahmudov's work and Ivan Yefremov's "The Andromeda Nebula" are readily apparent.

Emin Mahmudov's oeuvre encompasses a series of narratives that have captured the attention of readers across various age groups. Among these, "The Phenomenon," "The Formula of Impossibility," "Symphony," "From the Clouds to the Cure," and others stand out. One such narrative, "The Phenomenon" (1964), centers around a remarkable student girl named Nilufar, whose extraordinary ability emerges following a severe car accident, resulting in long-term memory loss. However, through experimental medical intervention, she begins to exhibit a phenomenal memory. The central protagonist effortlessly acquires proficiency in multiple languages, memorizing every piece of information, article, and calculation akin to a computer. Nilufar recounts her story to the reader, revealing that an unknown experiment was conducted on a girl in the hospital. Professor Gemberov's experiment is novel and mysterious yet poses no danger to Nilufar. "Gemberov gave me various questions and pressed buttons without taking his eyes off the devices' screens. I heard an incomprehensible buzz in my ears. I felt a pleasant warmth in my brain. It was as if they were heating my head with a green light lamp. I fell asleep. After waking up, I memorized the three-line poem Gembrov gave me without any difficulty. After two months of treatment, an unprecedented memory appeared in me" (The Phenomenon, 1964, p. 17).

The question remains unanswered whether this phenomenal memory makes this girl from the rural extraordinary, superhuman, or not. The ability to retain every detail in memory is not an ordinary human trait, but does Mahmudov's protagonist elevate the human race? Strengthening and extending memory has always been an elusive desire for ordinary individuals, and in the realm of science fiction, this has been realized. Through the example of Nilufar, it becomes evident that a phenomenal memory does not overload the brain and does not negatively affect human psychology; instead, it provides comfort and ease in life. Nilufar quickly learns Russian and Latin languages and becomes a beacon of hope for ordinary people aspiring to learn languages. However, another question arises—does the current state of affairs truly bring happiness to Nilufar? It is precisely through her extraordinary memory that Nilufar secures employment, advances in life, and achieves success. Ultimately, at the end of the narrative, it becomes apparent that experiments on human memory are not limited to our country alone but continue in other countries as well, remaining shrouded in secrecy.

Emin Mahmudov's works "Prisoners of Neptune" and "Turbulence" exhibit a significant thematic affinity, with many episodes bearing complete analogies. The events narrated in "Sea of Darkness" are recounted by the protagonist Arif, whereas in "Daughter of Atlantis," the author himself assumes the role of the primary narrator. Within these narratives, the issue of the transience of human life amidst rapid cosmic voyages is foregrounded against the backdrop of the character Qrona, created by Emin Mahmudov.

The vivid depiction of the epic scenes featuring the Atlantis continent in "Daughter of Atlantis" has significantly contributed to the aesthetic enjoyment of multiple generations of young readers in the republic over half a century. This enduring work remains unparalleled in its depiction of science fiction within Azerbaijan, representing a pinnacle achievement in the genre's literary landscape to date (Omarov, 2013).

Conclusion

The development of the science fiction genre in Azerbaijan reflects a distinctive narrative journey, marked by its late emergence in comparison to global counterparts but enriched by creative exploration and literary contributions. Despite challenges such as the limited presence of advanced technological industries and the genre's niche status, Azerbaijani science fiction has succeeded in carving a unique space, especially among Muslim nations. From early works like Yusif Vazir Chamanzaminli's "The City of the Future" to the contributions of modern authors, the genre has evolved, balancing speculative thought with cultural and political realities.

The analysis presented in this article demonstrates that while Azerbaijani science fiction has not yet reached the prominence it holds in Western and Russian traditions, it remains a vital platform for imaginative inquiry and societal reflection. The efforts of talented writers and literary scholars have propelled the genre forward, fostering intellectual engagement and inspiring future generations. However, as recent studies indicate, the genre faces new challenges in the 21st century, such as diminished popularity, limited promotion, and competition with fantasy literature. Addressing these challenges will require strategic efforts from publishers, educators, and cultural

Despite challenges, Azerbaijani science fiction holds a unique place among Muslim nations, offering high-quality narratives that inspire readers to explore imaginative horizons. This chapter underscores the importance of cross-cultural literary exchange, as well as the need to promote Azerbaijani science fiction domestically and internationally to ensure its continued growth and relevance.

In conclusion, Emin Mahmudov's life and work stand as a testament to his enduring impact on Azerbaijani literature, particularly within the realm of science fiction. Through his imaginative narratives, Mahmudov entertained readers, challenged societal norms, and explored profound existential themes. His exploration of cosmic voyages, human consciousness, and the intersection of science and humanity reflected a deep curiosity about the universe and the human condition. Mahmudov's legacy inspires generations of readers and writers, leaving an indelible mark on Azerbaijani literary tradition. As a pioneer in the genre of Azerbaijani science fiction, Mahmudov's contributions remain both influential and enduring, ensuring his place among the literary luminaries of his time.

institutions to revitalize public interest in science fiction and promote national works alongside international classics. Ultimately, Azerbaijani science fiction holds the potential to thrive further, provided it receives the support necessary to reach broader audiences and foster a deeper appreciation for the imaginative possibilities it offers.

While Azerbaijani writers initially drew inspiration from Russian and Western literary traditions, they gradually developed a distinct narrative style that reflects national concerns and cultural nuances. Prominent authors like Emin Mahmudov, Namig Abdullayev, and Elmira Zamanova have enriched the genre with works that resonate with international science fiction themes, such as space exploration, technological innovation, and speculative futures.

The blending of "scientific fantasy" with narrative fiction, inherited from Russian influence, demonstrates both the opportunities and challenges faced by Azerbaijani science fiction writers. Although limited in number, these authors have produced works that captivate readers and explore universal themes, contributing meaningfully to the broader landscape of speculative literature. However, the lack of genre differentiation and insufficient translation of Azerbaijani works into English remain obstacles to global recognition.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

References / Kaynaklar

- Abdullayeva, K. (2022). *İngilis-Azərbaycan elmi fantastika ədəbiyyatının inkişaf təmayülləri: Herbert Uels və Azərbaycan elmi fantastikası* [Development trends of English-Azerbaijani scientific fiction literature: Herbert Wells and Azerbaijani scientific fiction] [Doctoral dissertation, Azerbaijan University]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Ali Attestasiya Komissiyası. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/filologiya_elml_ri/Xumar_Abdullayeva_avtoreferat_azerb_.pdf (In Azerbaijani Turkish)
- Abilov, A. (2004). Bədii fantastika: Azərbaycan ədəbiyyatının gizli qatı [Fiction fantasy: The hidden layer of Azerbaijan literature]. *Azerbaijan*, (3), 182–196. (In Azerbaijani Turkish)
- Abilov, A. (2016). Elmi-fantastik ədəbiyyat və yaxud bəşəri kəşflərin bədii açarı [Scientific fiction literature and/or the artistic key to human discoveries]. *Aydın Yol Qəzeti*, 19 (78), 1-10. (In Azerbaijani Turkish)
- Ahmadov, J. (1975). Elmi fantastika və uşaqların tərbiyəsi [Science fiction and the upbringing of children], *İbtidai Məktəb və Məktəbəqədər Tərbiyə*, (6), 69-72. (In Azerbaijani Turkish)
- Ahmadova, G. (2014). Ways of development of science fiction in Azerbaijan for the last half-century. *Philological Sciences (Filologichni Nauki)*, 2(8), 76.
- Ahmadova, G.R. (2014). *Azərbaycan ədəbiyyatında elmi-fantastik janrın ənənələri: Dünya elmi fantastikasının Azərbaycan bədii ədəbiyyatındakı eyni janra təsiri problemi* [Traditions of science fiction genre in Azerbaijani literature: The influence of world science fiction on Azerbaijani fiction] [Doctoral dissertation, Baku State University]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Ali Attestasiya Komissiyası. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/filol/filol_n_agr_28_03_14.pdf (In Azerbaijani Turkish)
- Alasgarova, G. A. (2016). Elmi-fantastikanın Amerikada yüz illik dövr analizi [Analysis of a century of science fiction in America]. *Filologiya məsələləri*, (10), 300-305. (In Azerbaijani Turkish)
- Alasgarova, G.A. (2020). Why has SCI-FI literature lost its popularity in Azerbaijan after 1990? *RUDN Journal of Studies in Literature and*

- Journalism*, 25(1), 68-82. <https://doi.org/10.22363/2312-9220-2020-25-1-68-81>
- Aligizi, Z. (2010, May 1-3). Fantastika: O, reallıqdan uzaqdırımı? [Science Fiction: Is it far from reality?]. *Kaspi*. (In Azerbaijani Turkish)
- Amnuel, P. (2005, April 26). *Those glorious sixties*. <https://amnuel.livejournal.com/5760.html>
- Hacıyeva, T. (2016). *Azərbaycan ədəbiyyatında fantastika janrının görkəmli nümayəndəsi Emin Mahmudov* [A prominent representative of the science fiction genre in Azerbaijani literature, Emin Mahmudov]. F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası.
- Mahmudov, E. (1957). *Kainat gəmisini: Elmi-fantastik povest* [The space ship: A science-fiction novella]. Uşaqgəncnəşr. (In Azerbaijani Turkish)
- Mahmudov, E. (1964). Həyat və fantastika [Life and Fantasy]. *Ədəbiyyat və İncəsənət*. (In Azerbaijani Turkish)
- Mahmudov, E. (1964). *Qeyb olmuş səslər* [The vanished voices]. Azərnəşr. (In Azerbaijani Turkish)
- Mahmudov, E. (1975). *Ulduzlar yolumuzu gözləyir: Elmi-kütləvi hekayələr* [The stars are waiting for us: Popular science stories]. Gənclik. (In Azerbaijani Turkish)
- Mahmudov, E. (1987). *Atlant qızı: Povest və hekayələr* [The daughter of Atlantis: A novella and stories]. Gənclik. (In Azerbaijani Turkish)
- Mahmudov, E. (2013). Yuzhnee zaliva astronautov [South of the astronauts' bay]. Tardis. (In Russian)
- Mammad, O. (2009, April 17). Amerikadan telefon zəngləri: Səksən beşi haqlamış dostum Emin Mahmudova [Telephone calls from America: Eighty-five years of my friend Emin Mahmudov]. *Ədəbiyyat Qəzeti*. (In Azerbaijani Turkish)
- Masud, A. (1960). Emin Mahmudovun Venera göyləri od içindədir əsərinə müqəddimə [The introduction to Emin Mahmudov's work "The Venus skies are inside the fire"]. Uşaqgəncnəşr. (In Azerbaijani Turkish)
- Omarov, R. (2003). *XX əsr ABŞ və Azərbaycan ədəbiyyatında elmi-fantastik janr Ayzek Azimov və Emin Mahmudovun yaradıcılığı əsasında* [Science fiction in the US and Azerbaijan literature based on Isaac Asimov's and Emin Mahmudov's works] [Unpublished Doctoral dissertation]. Baku State University. (In Azerbaijani Turkish)
- Omarov, V. (2013, January 23). Azərbaycan Respublikasının Qərblə-Şimali Amerika ölkələri və ABŞ-la əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi [The development of the Republic of Azerbaijan's relations with Western-North American countries and the U.S.]. *Sesqazeti*. <https://sesqazeti.az/news/mia/330594.html> (In Azerbaijani Turkish)
- Orucov, H., & Orucova, N. (2013). *Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası* [Anthology of World Science Fiction Literature] (Cild 1). Şərq-Qərb. (In Azerbaijani Turkish)
- Orucov, H., & Orucova, N. (2014). *Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası* [Anthology of World Science Fiction Literature] (Cild 1). Şərq-Qərb. (In Azerbaijani Turkish)
- Sadykhova, N. (2011). Antiutopizm kak osnovnoy printsip nauchnoy fantastiki [Dystopianism as the fundamental principle of science fiction]. *Filologicheskie Nauki*, 196 (2), 171-172. <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/54819/50-Sadikhova.pdf?sequence=1> (In Russian)
- Samadova, D. (2017). Elmi fantastik ədəbiyyatın tədqiqi tarixinə bir nəzər [A look at the history of the study of science fiction literature]. *Filologiya məsələləri*, (1), 267-272. (In Azerbaijani Turkish)
- Soltanova, R. (2010). *Azərbaycan ədəbiyyatında elmi-fantastik janr* [Science fiction genre in Azerbaijan literature] [Unpublished Doctoral dissertation]. Baku State University. (In Azerbaijani Turkish)

Renk Kelimelerinden Türemiş Renk İfade Etmeyen Kelimeler

Words Derived from Color Words That Do Not Express Color

Nihan BUDAK

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gümüşhane,
Türkiye

Gümüşhane University, Faculty of Literature,
Department of Turkish Language and Literature,
Türkiye

Açıklama: Bu çalışma, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde hazırlanan "Türk Dilinde Renk Kavramı" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

Explanation: This study is derived from the doctoral dissertation "Türk Dilinde Renk Kavramı" (Colour Concept in Turkish Language) prepared at Atatürk University, Institute of Turkish Studies.

Geliş Tarihi/Received 30.09.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested 19.10.2024
Son Revizyon/Last Revision 24.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted 15.11.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.11.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Nihan Budak
E-mail: nihanbudak@gumushane.edu.tr

Atıf: Budak, N. (2024). Renk kelimelerinden türemiş renk ifade etmeyen kelimeler. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 44-57.

Cite this article: Budak, N. (2024). Words derived from color words that do not express color. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 44-57.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Öz

Renk olgusu gözde yansıyan ışığın kırılmasıyla ortaya çıkan bir kavramdır. Işığın var olmadığı bir ortamda renklerin varlığından da bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle siyah ve beyaz renk adı olmalarına rağmen siyah ışığın yokluğunu, beyaz ise ışığın varlığını sembolize etmektedir. Işığın kırılmasıyla ortaya çıkan renklerden kırmızı, mavi ve sarı ana renkler olarak kabul edilmektedir. Işığın dalga boylarının farklı olması çeşitli renk tonlarının oluşmasını sağlamaktadır. Bu da farklı renk tonlarını anlatmak için yeni adlandırmalar yapılmasını gerektirmektedir. Dünyayı anlamlandırma ve algılama adına renklerden yoğun bir şekilde faydalanılması, herhangi bir rengin anlamayı, anlatmayı veya anlaşılmayı kolaylaştırması renklerin kullanım alanlarını yaygınlaştırmaktadır. Özellikle benzetmeler yoluyla yapılan aktarımlar renklerden türemiş yeni kelimelerin farklı kavram alanlarına taşınmasına ve başka bir varlığın adı olarak kullanılmasına zemin hazırlayabilmektedir. Bu makalede köken itibarıyla renk kelimeleri olmalarına rağmen renk kavramının dışına çıkmış, hayvan, yiyecek veya bitkiler gibi başka bir alana hizmet etmeye başlamış kelimeler incelenecektir. Kelimenin bağlı bulunduğu kök, köken itibarıyla incelenecek ve kök ile kelimenin anlam bağlantısı kurulacaktır. İncelenen kelimelerin her biri türemiş olduklarından kelime üzerindeki ekin kelimeye kattığı anlam gösterilecek, kelimenin hangi kavram alanında kullanıldığı ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türemiş renk kelimeleri, köken bilimi, anlam bilimi

ABSTRACT

The phenomenon of color is a concept that emerges with the refraction of light reflected in the eye. It is not possible to talk about the existence of colors in an environment where there is no light. For this reason, although black and white are color names, black symbolizes the absence of light, while white symbolizes the presence of light. Red, blue and yellow are considered the primary colors of the colors that emerge with the refraction of light. The different wavelengths of light provide the formation of various color tones. This necessitates the creation of new names to describe different color tones. The intensive use of colors in order to make sense of and perceive the world, and the fact that any color facilitates understanding, expression or being understood, expands the areas of use of colors. Especially the transfers made through analogies can pave the way for new words derived from colors to be transferred to different conceptual areas and to be used as the name of another entity. In this article, words that are color words by origin but have gone beyond the concept of color and started to serve another area such as animal, food or plants will be examined. The root to which the word is attached will be examined by origin and the semantic connection between the root and the word will be established. Since each of the words examined is derived, the meaning added to the word by the suffix will be shown and the conceptual field in which the word is used will be stated.

Keywords: Language, Uyghur, Uzbek, vocabulary, dictionary

Giriş

Renklerin varlığından bahsedebilmek için ışığın var olması gerekmektedir. Çünkü nesnelerin ışısız ortamda kendilerine ait renkleri yoktur. Nesnelerin renklerinin algılanabilmesi için doğal veya yapay ışık kaynaklarına ihtiyaç duyulmaktadır. Işık kaynağının gücü nesnenin ve renginin algılanmasında en önemli etkidir. Yüzeyden yansıyan ışık, görme organını uyararak yansıyan ışığın renk olarak algılanmasını sağlamaktadır (Per, 2012, s. 18).

Renkler farklı dalga aralıklarında oluşmaktadır. Ancak insan gözünün görebilme kapasitesinde bütün renkleri görebilme özelliği bulunmamaktadır. Buna rağmen görebildiği dalga aralığında algılayabildiği renk sayısı milyonlara ulaşmaktadır. Her bir rengi ve renklerin çeşitli tonlarını adlandırma konusunda ise diller yeterli olanaklara sahip değillerdir. Bu nedenle diller arasında renk terimleri çeşitliliğinin renk algısını nasıl etkilediği merak edilen konular arasında yer almaktadır. Bu konuyla ilgili dil ile düşünce arasındaki etkileşim ve bağlılık üzerinden cevaplar aranmaktadır. Kavramların dil yoluyla oluşturulduğu ve dildeki ayrımların kavramları belirlediği, bunun sonucunda da dili konuşan kişilerin algısının ona göre olduğunu savunan bir görüş vardır. Bir diğer görüş ise renklerin deneyimler sonucu algısal bir şekilde kullanım alanına yerleştiğini iddia etmektedir (Tarakçı & Ünal, 2022, s. 131). Buradan hareketle renk olgusunun çeşitli alanlarda kendine kullanım alanları ve amaçları bulduğu görülmektedir. Bu konu felsefeciler, tarihçiler, antropologlar, dilciler ve psikologlar tarafından çeşitli boyutlarıyla tartışılmakta, renk algılarının evrensel mi göreceli mi olduğu araştırılmaktadır (Albayrak, 2008, s. 1). Özellikle kültürel bağlamda kişilerin ve toplumların anlayışlarına, psikolojilerine, inanış biçimlerine bağlı olarak farklı yorumlar vardır. Bunun bir sonucu olarak kültür ile dil ayrılmaz bir bütünün parçası olarak bulunmaktadır. Bu iki unsur farklı gibi görünmelerine rağmen iç içe geçmiş bir bütünü oluşturmaktadır. Toplumun kullandığı dil onun kültürünü de yansıtmaktadır. Kelime hazinesine bakıldığında toplumun hangi merhalelerden geçtiği, nasıl bir dünya görüşüne sahip olduğu hatta ahlak anlayışı, dilin içinde görülmektedir. Renkler bireysel olarak algılanmalarına rağmen her bireyin kendine ait olan algısı toplumun bir bütün olarak yaşamasını sağlamaktadır.

Dünyanın algılanış şekli dile yansıtmakta toplumun kullandığı renk kelimeleri zaman içinde yeni anlamlar ve şekiller kazanmaktadır. Bu yeni anlamlar toplumu ilgilendiren herhangi bir konu üzerine olabilmektedir. Özellikle kavramların somutlaştırılması ve benzetmeler yoluyla nesnelere veya şeylerin adlandırılması konusunda renkler, belirleyici bir olgu olarak kullanılmaktadır. Renklerin sahip olduğu genel özellikler ve çeşitli alanlarda zemin hazırladığı algı ve kullanım bunu sağlamaktadır. Bu nedenle dil ile ilgili adlandırmalar yaparken de renklerden yoğun bir şekilde faydalanılmaktadır. Kazandıkları anlamlar hastalık, bitki, zaman, hayvan adları gibi yeni kavramları karşılayabilme özelliğine sahiptir.

Türkçede yeni adlandırmalar yapılırken renk kelimelerine eklenen eklerle birlikte renklerden sıkça faydalanılmaktadır. Bu durum renk kelimelerinin anlam alanlarının genişlemesini ve yan anlamlar kazanmalarını sağlamaktadır. Ancak bazı durumlarda kelimeler kök itibarıyla renk kelimeleri olmalarına rağmen renk anlamını tamamen kaybederek başka bir nesneyi/şeyi gösterir şekle gelebilmektedirler. Bu makalede de köken olarak renk kelimeleri olmalarına rağmen aldıkları ekler sebebiyle renk anlamını yitirmiş kelimeler ele alınacaktır. Makalede anlam genişlemesine uğramış renk kelimeleri ile renk ile ilgili anlamını korumaya devam eden kelimeler ele alınmıştır. Tamamen anlam değişikliğine uğramış kelimeler incelenerek, üzerindeki ekin kelimeye kattığı anlam gösterilmiş ve bağlı bulunduğu renk kelimesi köken olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Farklı dillerden gelen kelimeler de makalede bulunmamaktadır. Tamamı Türkçe renklerden oluşan Türkçe kelimeler inceleme alanı içerisinde. Aynı kelimedenden türemiş kelimeler arasında göndermeler bulunmaktadır. Fiil olan kelimelerde isim-fiil şekilleri için ayrı madde başı açılmamış master olarak verilen madde başında diğer kullanımlar sıralanmıştır. Alfabetik bir sıralama ile inceleme gerçekleştirilmiştir. Renk kavram alanına giren kelimeler makaleye eklenmemiştir.¹

Renklerden Türemiş Kelimeler

1. AĞARDICA <(ak+ar-dı(k)+ça): “gün doğarken, gün doğumu, isfâr vakti.”

Karanlıktan aydınlığa geçişteki güneşin doğmasını ve gökyüzünde oluşan beyazlığı zaman ile bağlantılı olarak anlatan bir kelimedir. Kökü olan ak, ışığın sembolüdür. Kökeni Ana Altaycada bulunan **ak*’tan gelmektedir (Gülensoy, 2007, s. 58). Türkçenin ilk dönemlerinden beri kullanılmaktadır. VIII. yüzyıl metinlerinde beyaz rengin karşılığı ve at, aygır gibi hayvanların rengi için kullanılmaktadır. XI. yüzyıldan sonra aynı anlamları devam etmiştir. Ancak hayvanlar için kullanımında sadece atlar için kullanılarak anlamsal olarak daralmıştır. XIII. yüzyıldan sonra anlam alanına şeffaf da eklenmiştir. XV. yüzyıldan sonra hem batı hem de doğu sahasında farklı kelimelerle çeşitli kullanımları bulunmaktadır. Türkçenin dönemleri içinde biçim olarak kullanımı da çeşitlilik göstermektedir (ağ, ah gibi) (Clauson, 1972, s. 75). Türkiye

Türkçesindeki anlamları; “kar, süt vb.nin rengi; beyaz, kara ve siyah karşıtı; beyaz leke; *meç*. temiz olan; *meç*. dürüst olan; *meç*. sıkıntısız, rahat, huzurlu, güzel olan” şeklindedir (Türk Dil Kurumu (TDK), 2011, s. 58)

Ağarmak ise, “beyazlaşmak; aydınlanmak; rengi solmak” (TDK, 2011, s. 39), Eski Türkçe *ıg* “su”>*ağ* “su beyazı”>*ak-ar-* şeklinde oluşan

¹ Boyacı, boyacılık, boyar gibi kelimeler makalenin dışında bırakılmıştır. Çünkü boya kelimesi “renk vermek, dış etkilere korumak için eşyanın üzerine sürülen veya içine katılan renkli madde; resim yapmak için kullanılan kuru, sulu veya yağlı boya; *meç*. aldatıcı görünüş; hlk. yazmak için kullanılan mürekkep” (TDK, 2011, s. 386) anlamlarını taşımaktadır. Bu kelime Farsçadan Türkçeye gelen *renk* kelimesinin Türkçesi ve Eski Türkçedeki asıl şeklidir. “Renk veya renge benzer şeyler” anlamındaki **bo:d* kökünden gelmektedir. Eski Uygur Türkçesinde *boy* olarak geçmektedir. *Bodu-* “boyamak” fiili de bu kökle ilgilidir (Clauson, 1972, s. 297). Boyacı, “boya satan kimse; boyama işini, boyacılığı meslek edinen kimse; boya satılan dükkân” (TDK, 2011, s. 386); boyacılık, “boya üretim işi; boya satıcılığı, boya yapan kimsenin mesleği” (Çağbayır, 2007, s. 806); “boyacının yaptığı iş” (TDK, 2011, s. 387); boyar ise, “boyar madde” (TDK, 2011, s. 387); “boyayıcı niteliği olan” (Çağbayır, 2007, s. 807) anlamlarına gelmektedir.

geçişsiz bir eylem olma ihtimali de bulunmaktadır. Beyazlamak anlamı dışında ise “(Güneş için) doğmadan önce Dünya’yı aydınlatmaya başlamak” ve ağzılarda “(ekinler için) olgunlaşmaya başlamak” (Çağbayır, 2007, s. 116) demektir. **āk-ar->ağar-/akar->ağar-* biçiminde bir gelişim göstermiştir (Gülensoy, 2007, s. 52).

Kelime üzerindeki */-dıkça (-dica)/*, birleşik bir ektir. Zarf-fiil eki olarak geçişi derecelendirmekte ve farkın artarak çoğalmasını anlatmaktadır. Burada kendi kendine bir oluş söz konusudur. Karanlığın azalması ve aydınlığın çoğalmasını ifade ederek derecelendirmeyi en üst sınıra taşımaktadır (Üstünova vd., 2019, s. 719).

Ak renginden türeyen *ağardıca* kelimesine yalnızca Osmanlı Türkçesi metinleri içinde rastlanmıştır. Tarama Sözlüğünde “güneşin doğumuna yakın bir vakit olan isfâr vakti” (Tarama Sözlüğü, s. 29) anlamındadır.

2. AĞARTI <(ak+ar-tı): “sütten elde edilen ürünler; buğdaydan üretilen içki.”

“Bir yerde veya eşya üzerinde beliren akılık; hafif beyazlık” anlamındaki kelime ağzılarda “uzaktan ancak seçilebilen beyazlık ya da ışık; yara ya da çıbanın üzerinde görülen beyazlık; süt ve süt ürünlerinin genel adı, ayran, katık, kesmik, kaymak, kurut, süt” (Çağbayır, 2007, s. 116) anlamlarına gelmektedir.

Köken itibarıyla *ak* renk adından türemiştir.²

Karahanlı Türkçesinde “buğdaydan yapılan bir içecek” (Atalay, 2013, s. 442) için kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde “uzaktan ancak seçilebilen, belli belirsiz bir akılık; süt, yoğurt, peynir, ayran vb. yiyecekler ve içecekler” (TDK, 2011, s. 39) için kullanılmaktadır. Kelimenin kullanıldığı ilk metinde anlamı, yiyecek-içecek kavramıyla ilgili ilgilidir. Türkiye Türkçesinde renk ile ilgili anlamını geri kazanmış, anlam değişikliğine de uğrayarak buğday yerine sütten yapılan ürünler için kullanılır olmuştur. Ayrıca anlam alanına peynir vb. eklenmesi anlamının genişlediğini göstermektedir. Asıl anlamı olan yiyecek-içecek anlamı ise yan anlama dönüşmüştür.

Kelime üzerindeki */-t/* eki ettirgenlik eki, */-i/* ise fiil kök veya gövdelerinden ad türeten ek olmalıdır (Hatiboğlu, 1981, s. 74). */-i/* Eski Türkçede */(ı)g/* biçimindedir. “Yapılan şeyin sonucunda ortaya çıkan şey, ürün” (Gabain, 2007, s. 51) anlamını katmaktadır. Ancak renk bildiren kelimelerde */-r/* sesiyle biten gövdelerden sonra ad kuran bir */-t/* eki de vardır (Hatiboğlu, 1981, s. 158). Bu ek de geçişsiz fiil gövdelerinden sonra işin sonucu olan ürünler türeten bir ektir (Korkmaz, 2009, s. 102). Karahanlı Türkçesinde *agartgu* şeklinde olan kelime birleşik bir */-tgu/* ekini de sorgulatmaktadır. Bu durum kelimenin *ağ-ar-tı* veya *ağ-ar-tı* şeklinde çözümlenme sorununu ortaya çıkarmaktadır. Kelimenin genel anlamı, kendi kendine olma gösterdiğinden ve ettirgenlik eki olan */-t/* başkasına yaptırma anlamı taşıdığından dolayı *ağ-ar-tı* şeklinde bir çözümlenmeye gidilmelidir.

3. AĞIL<(ağ+ıl): “hâle, ayın etrafını çevreleyen çember şeklindeki ışık.”

Eski Türk yazıtları ve Eski Uygur Türkçesinde “koyun yatağı”, Karahanlı Türkçesinde “koyun pisliği”, Eski Anadolu Türkçesinde “ay ve güneş’in çevresinde görülen beyaz halka, hâle” (Çağbayır, 2007, s. 105) anlamında *ağıl*; Eski Anadolu Türkçesinde “koyun ve keçi sürülerinin etrafı çit çevrili gece barınağı; ayevi”; genişletilmiş şekliyle “sürü” ve ağzılarda “eve yakın yerlerde etrafı çitle çevrili sebze bahçesi” anlamında *ağıl* (Çağbayır, 2007, s. 118) kelimeleri bulunmaktadır.

Kelimenin asıl anlamı “koyun ve sığır gibi hayvanların korunması ve yaşamlarını devam ettirebilmesi için kurulmuş olan barınak”tır. Moğolcada da bu anlamda *ayıl* şeklinde bir kelime bulunmaktadır. XV. yüzyıldan sonra Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde “ayın etrafında çevrili olan ışık” anlamı ortaya çıkmıştır. Bu iki tarihi dönemde asıl anlam ile yan anlam olan hâle yer değiştirmiştir. “Hâle” anlamı başka hiçbir lehçede bulunmamaktadır (Clouston 1972, s. 83). Tarama Sözlüğünde *ay ağılı*, *ay ve gün ağılı*, *güneş ağılı* şeklindeki kelime “ayın ve güneşin çevresinde bazen görülen beyaz halka, hâle” (Tarama Sözlüğü, s. 33) anlamındadır. Türkiye Türkçesinde ise birbirinden ayrılmış olarak iki farklı *ağıl* kelimesi vardır. *ak* kelimesinin ilk dönemlerde daha çok hayvanlar için kullanılması³, sonraki dönemlerde anlam genişlemesine uğraması ve “hayvan barınağı” anlamındaki *ağıl*’ın sonraki dönemlerde ışık ve renkler ile ilgili bir anlam kazanması arasında bir bağlantı olmalıdır. *ak* renk adının kullanıldığı ilk dönemlerde özellikle sığır, at gibi hayvanlar için kullanılması, hayvanların barınak olarak bulunduğu yerin *ak+ıl* olarak adlandırılmasını sağlamış olabilir. Dolayısıyla ayın etrafını çevreleyen ışık ile hayvanların etrafını çevreleyen *ağ+ıl* arasında zihinsel bir çağrışım gerçekleşmiş olabilir.

ak+ıl olarak türemiş olan kelimedeki *+/ıl/* eki, isimlerden sıfatlar yapan *+/gıl/* ekinden (Banguoğlu, 1974, s. 177); benzerlik, ilgi ifade eden *+/sıl/* ekinden (Ergin, 2009, s. 178) türemiş olabileceği gibi Moğol kökenli bir ek (Korkmaz, 2009, s. 49) de olabilir. Kelimenin üzerindeki ek

² Açıklama için bk. *ağardıca* maddesi.

³ Açıklama için bk. *ağardıca* maddesi

sebebiyle renk ile bir ilgisi kalmayarak ışık kavram alanına taşınmıştır.

4. AKLAMAK<(ak+la-mak) (aklama, aklanabilme, aklanabilmek, aklanış, aklanma, aklanmak, aklatma, aklatmak, aklayabilme, aklayabilmek): “temize çıkarma; temizleme; suçsuzluğun ispatlanması.”

Aklamak, “suçsuz veya borçsuz olduğu yargısına vararak birini temize çıkarmak, terbiye etmek, ibra etmek” (TDK, 2011, s. 69) anlamındadır. Bu fiilden *aklama* “aklamak işi, ibra” (TDK, 2011, s. 69); *aklanabilme* “aklanabilmek işi” (TDK, 2011, s. 69); *aklanabilmek* “aklanma ihtimali veya imkânı bulunmak” (TDK, 2011, s. 69); *aklanış* “aklanma işi” (TDK, 2011, s. 69); *aklanma* “aklanmak işi” (TDK, 2011, s. 69); *aklanmak* “ak olmak, temizlenmek; hakkında dava açılan sanığın, yargılama sonunda suçsuz bulunması, temize çıkmak, beraat etmek” (TDK, 2011, s. 70); *aklatma* “aklatmak işi” (TDK, 2011, s. 70); *aklatmak* “aklama işini yaptırmak” (TDK, 2011, s. 70); *aklayabilme* “aklayabilmek işi” (TDK, 2011, s. 70); *aklayabilmek* “aklama ihtimali veya imkânı bulunmak; aklamaya gücü yetmek” (TDK, 2011, s. 70) kelimeleri türemiştir.

Ak renginden türeyen *akla-* fiili, renk ile ilgili olan “beyazlaştırmak, ağartmak” anlamını “temizlemek, kirden arındırmak” anlamına bırakmıştır. Türkiye Türkçesi metinlerinde hukuk terimi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bir kimsenin suçsuz olduğunun ispatlanması bu kelimeyle ifade edilmektedir. Ağızlarda ise “toplamak, ayıklamak, devşirmek” (Çağbayır, 2007, s. 167) anlamıyla kullanılmaktadır.

Kelime üzerindeki /+IA-/ eki, isimlerin fiile döndürülmesinde basamak görevi gören ve yaygın kullanılan eklerden biridir. Eski Türkçe döneminden beri kullanılmaktadır. Her türlü isme ve sığata gelebildiği için çeşitli anlamlar katmaktadır. Çoğunlukla bağlı bulunduğu isimle ilgili bir şey yapmak veya olmak anlamını ifade eder (Banguoğlu, 1974, s. 214). *Akla-* fiilinde ismin gösterdiği niteliği bir şeye kazandırmayı, katmayı, eklemeyi gösteren geçişli bir fiil (Korkmaz, 2009, s. 116) olarak kullanılmaktadır.

Aynı gövdeden türeyen *aklan-* fiili ise /-n/ dönüşlülük ekiyle genişletilmiştir. /-lan-/ şeklinde ortaya çıkan birleşik ek, “bir durum veya olayın kendi kendine olması” anlamını sağlamamaktadır. “Başkaları tarafından suçsuz bulunmak, temize çıkarılmak” anlamını karşılamaktadır. İşlev bakımından dönüşlülük eki olmasına rağmen fiillerden özel anlamda fiil türeten bir ek niteliği bulunmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 119).

Ak ile temizlik arasında kurulan bağlantı, kelimenin renk anlamından uzaklaşmasını sağlamaktadır.

5. ALALAMA <(ala+la-ma) (alalamak): “gizleme, anlaşılmayacak şekilde boyama.”

Alalamak, “boyayarak, üzerine çeşitli leke ve çizgiler yaparak eşyanın görünüşünü değiştirmek, alalı hâle getirmek; ne olduğu uzaktan anlaşılmayacak biçimde bir eşyanın üzerine değişik renklerde çizgi veya şekiller yaparak gizlemek, kamufle etmek” (Çağbayır, 2007, s. 189); *alalama* ise, “alalamak işi, kamuflej” (TDK, 2011, s. 82) demektir.

Kelimenin kökü *ala (ela)*’dan gelmektedir. “Ala, karışık renkli, çok renkli, alaca; alabalık; açık kestane renginde olan, ela (göz); keklığın boynundaki siyah halka” (TDK, 2011, s. 79-80) anlamlarını taşır. Moğolcada aynı anlamda *alag* kelimesi bulunur. Bu durumda **hāla+k>*ālak* şeklinde gelişim göstermiş olmalıdır (Gülensoy, 2007, s. 61).

Bir kısmı başka, bir kısmı başka renkte olan, lekeli, renk renk, rengârenk, alaca, alaca bulaca şeyleri ifade etmektedir. Bu durumdan dolayı “ikiyüzlü” yan anlamını da kazanmıştır. Özellikle bitkileri, hayvanları tarif etmek için kullanılmaktadır. Eski Türkçede benekli, alacalı donları ve deri üzerinde yaralar şeklinde kendini gösteren cüzzam hastalığı bu kelimeyle anlatılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde bu anlamlara ek olarak “yönetime ve yöneticiye karşı gelmek, kuralları reddederek düşman tarafında olmak” anlamını da kazanmıştır. Kişinin iç dünyasındaki kötü düşünceler de bu kelimenin anlam alanı içindedir. Kıpçak Türkçesinde göz için kullanılmaya başlanmıştır. Çağatay Türkçesinde kişilerin göz rengini, kuşların rengini de ifade etmektedir. Osmanlı Türkçesinde ise “hain, sırtından vuran” anlamlarıyla kullanılmaktadır (Clouston, 1972, s. 126).

Kelime üzerindeki /+IAmA (+IA-mA)/ eki, isimden fiil türeten /+IA-/ ekiyle isim-fiil eki olan /-mA/ ekinden oluşmuş birleşik bir ektir. Bu birleşme /-mA/ ekinin fiillerin ismini oluşturma görevinden başka bir görev kazanmasını sağlamıştır (Korkmaz, 2009, s. 50). Aynı durum /+IAMak (+IA-mAk)/ için de geçerlidir. *Alalama* ve *alalamak* kelimeleri bu ekten/eklerden dolayı renk anlamları kaybederek “saklamak, gizlemek” anlamlarına geçmiştir.

6. ALALIK<(ala+lık): “bir deri hastalığı, cüzzam; bulanık görme hastalığı.”

“Ala olma durumu, alacalık; ala, ala olan şey”; Eski Anadolu Türkçesinde “bulanık görme hastalığı ve alacalık” (Çağbayır, 2007, s. 189);

Harezmi Türkçesinde “vücutta lekeler olan bir tür deri hastalığı, cüzzam” (Ünlü, 2012, s. 38) anlamlarına gelen kelime Türkiye Türkçesinde yaşanamamaktadır.

Kelimenin kökü *ala (ela)*'dan gelmektedir.⁴

Kelime üzerindeki */+lık/* eki, Türkçenin en yaygın kullanılan eklerinden biridir. Bir şeyin özelliğini bildiren sıfat gibi kullanılan kelimeler ve nesne adı olarak kullanılan kalıcı isimler yapar. Asıl görevi sıfatlardan isimler yapmak ve isimlerden genellenmiş isimler yapmaktır. Güzellik, analık, beylik gibi kelimeler bu türden kelimelerdir (Ergin, 2009, s. 155). *Alalık* kelimesinde ise ala renk adından türeyerek Harezmi Türkçesinde deri ve Eski Anadolu Türkçesinde göz için kullanılan bir hastalık adı oluşturmuştur.

7. ALASIZ<(ala+sız): “kusursuz, uyumu bozacak hiçbir şeyin olmaması, yek ahenk olmak, istisnasız, bir bütün içinde uyumlu olmak.”

Eski Uygur Türkçesinde “eksiksiz, tam, istisnasız; tam ve eşit ölçüde; eksiksiz ve hepsi birden” (Wilkins, 2021, s. 28); Karahanlı Türkçesinde “lekesiz ve kusursuz bir halde” (Ünlü, 2012, s. 32); Çağatay Türkçesinde “hilesiz, içtenlikle, gönülden” (Ünlü, 2013, s. 32) anlamlarına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Kelimenin kökü *ala (ela)*'dan gelmektedir.⁵

Kelime üzerindeki */+sız/* eki, isimlerden yokluk, eksiklik bildiren olumsuz sıfatlar türeten bir ektir (Korkmaz, 2009, s. 64). Ayrıca bir nesnede herhangi bir şeyin bulunmadığını, niteliğinin bu olduğunu anlatan isimler de üretmektedir. Esas görevi olumsuzluktur. İsimlerde olumsuzluk ifade eden tek ek bu ektir (Ergin, 2009, s. 160). *Alasız* kelimesi ise Eski Uygur Türkçesinde herhangi bir kusuru olmayan bir bütünü; Karahanlı Türkçesinde lekesiz, temiz ve eksiksiz olan şeyleri; Çağatay Türkçesinde ise samimiyet ve ikiyüzlülüğün karşıtı bir durumu anlatmaktadır. *Ala* içinde farklı renkler barındıran bir renk olması nedeniyle olumsuz gibi görünmekte, */+sız/* eki bu renge olumlu anlamlar katmaktadır.

8. ALAZLAMAK<(alaz+la-mak) (alazlama, alazlanma, alazlanmak): “yanmak; beden üzerinde kızıl lekeler belirmesi, yılançık hastalığı.”

Alazlamak, “bir şeyin yüzünü alevden geçirmek, aleve tutmak; sızlatmak, yakmak, acı vermek” (TDK, 2011, s. 85); *alazlama*, “alazlamak işi; vücutta kızılılık veya kızıl lekeler belirmesi durumu” (TDK, 2011, s. 85); *alazlanmak*, “alazlama işine konu olmak; insan derisinin üstünde kızılılık veya kızıl lekeler belirmek” (TDK, 2011, s. 85); *alazlanma*, “alazlanmak işi” (TDK, 2011, s. 85) anlamlarına gelen kelimelerdir.

Kelimenin kökü “alev, yalaz” anlamına gelen *alaz*'dan türemiştir (Gülensoy, 2007, s. 63). *Alaz* ise *al+az* şeklinde türemiş bir gövde olmalıdır. *Al/*(y)al* “parlaklık, kızılılık, alevlilik” anlamlarını taşımaktadır (Gülensoy, 2007, s. 1043). Karahanlı Türkçesinde *yaldra-*, *yaldrı-* “az ışımak, az parlamak”, *yaldrik*, *yaldruk* “cilalı, parlak, süslü”, *yalın* “alev”; ağızlarda *alaz*, *alazi*, *aloz* “alev; ucu ateşli odunun sallanmasıyla meydana gelen ışıklı çizgi” kelimeleri bulunmaktadır. *Alazlama* ve *alazma* kelimeleri ise “yüzde vücutta çıkan çibanlar, kızarıklık” anlamlarını taşımaktadır (Gülensoy, 2007, s. 63).

Kelime üzerindeki */+z/* eki, kökteki anlama bağlı olarak isim veya fiiller kurar. “Gök rengine çalan mavimsi, mora çalan kırmızı” anlamındaki gelen *güvez* de bu şekilde türemiştir (Hatiboğlu, 1981, s. 165). İsimlerde ve sayılarda çokluk, topluluk yapan */+z/* ile *ayaz*, *topuz*, *güvez* kelimelerindeki bu ek aynı olabilir (Korkmaz, 2009, s. 66). *Alaz* kelimesinde *kızıl/al* ile ateşin rengi arasında bağlantı kurulmuş olmalıdır. Yan anlam olan vücutta çıkan kırmızı lekeler, yılançık hastalığının da somut bir benzetme olması bunu destekler niteliktedir.

9. GÖVEL <(göğel<gök+el): “yeşil başlı ördek.”

Gövel “yeşil başlı” (TDK, 2011, s. 976) anlamındadır.

Kelimenin kökü *gök (kök)*'den gelmektedir. *Gök*, genel anlamıyla “gökyüzü” demektir. Gökyüzüne bağlı olarak gökyüzünün rengi, mavi, yeşil renklerini anlatmaktadır. Kuzey-Doğu lehçeleri dışında tüm lehçelerde kullanılmaktadır. Güney-Batı lehçelerinde *gök*, *gög*, *köy* şekillerinde kullanımı kökünün *gö:g* olma ihtimalini de düşündürmektedir. Eski Türkçede gökyüzünü ve göğün rengini; *kök teyey* “sincap” kullanımıyla “gri, kahverengi”yi de karşılar. “Gökyüzü” anlamında göğün katları ve en üst katı; benzetmeler ile cenneti anlatır. Yeniden doğuş döngüsünde *kök kalık* ölümlülerin gri çamurdan yeniden yapılanması için kalıp bir ifadedir. Orta Türkçede “gökyüzü” anlamına “koyu gri”, pekiştirme şeklinde kullanıldığında “koyu toz rengi, lacivert ve gökyüzünün herhangi bir rengi” de eklenmiştir. “Şehirlerin sınırlarını belirlemek için dikilen yeşil ağaçlar”ı da karşılamaktadır. XVIII. yüzyıldan sonra “bitki örtüsü, çayır” anlamları ilk anlam olarak kullanılmakla beraber “mavi, koyu mavi” anlamı belirgin ikinci anlamdır. Gökyüzü anlamı yan anlam konumuna taşınmıştır. Metaforik olarak “dağlama, yakma” anlamlarını kazanmıştır (Clouston, 1972, s. 708, 709). Günümüz Türkçesinde “gök, hava, sema; gök rengi, lacivert; ham, olmamış (meyva); yeşil” anlamlarında kullanılmaktadır. **kö:ke* (Proto Altayca) > **kö:k* (Ana Altayca) > *kök* (Eski Türkçe) şeklinde bir gelişim göstermiş olmalıdır. Eski Türkçede “mavi, gök rengi; sema; gece” anlamlarına gelmektedir. Karahanlı Türkçesinde *kö:k* “mavi” anlamındadır. “Mavimsi” anlamındaki *kökşin*, Moğolcada *kökegçin* olarak bulunur. Ayrıca Moğolcada mavi anlamında *köke*, Mançucada *kuku*,

⁴ Açıklama için bk. *alalamak* maddesi.

⁵ Açıklama için bk. *alalamak* maddesi.

Tunguzcada *kukuşin* kelimeleri bulunmaktadır (Gülensoy, 2007, s. 377). Çincesi *ts'ing* olan *kök* “mavi ya da yeşil; gök, gök kubbe” kelimesinin **kö-* “yukarıda olmak” eyleminden gelmiş olma ihtimali de vardır (Hamilton, 1998, s. 195).

Gövel halk ağızlarında “yeşil başlı ördek” için kullanılan bir kelimedir. Çuvaşça “ördek” anlamındaki *kāvakal* kelimesiyle **kö:ke+l* kelimesi birbiriyle ilgili olmalıdır (Gülensoy, 2007, s. 377). *Göğel~gövel* kelimesinin Anadolu’da *gövelek* şeklinde bir kullanımla “ökse otu; kır mantarı; hayvanlara sataşan büğelek sineği; ham incir; çiçek tomurcuğu; taze yaprak” gibi anlamlar kazanmıştır. Bütün bu anlamlarda gök, yani mavi veya yeşil renk bulunmaktadır (Eren, 1958, s. 87). Ayrıca kelimenin “alaca yeşil” anlamı ve kuş için kullanıldığında “güzel” anlamı da bulunmaktadır (Çağbayır, 2007, s. 2226).

Kelime üzerindeki */+l/* eki, isim bazen de eylem kök veya gövdelerine geniş ünlüyle bağlanarak ad soylu kelimeler kurar (Hatiboğlu, 1981, s. 85). Çok az kullanılan bir ek olduğu için örnekleri oldukça kısıtlıdır. Bağlı bulunduğu kelimeye onunla ilgili anlamı katmaktadır. *Gövel* kelimesi “gökle ilgili, göge benzeyen” anlamına gelmesine rağmen “yeşil” anlamında kullanılarak başı yeşil renkli olan bir ördek çeşidini ifade etmektedir.

10. GÖVERTİ (<göv+er-t-i) (göğerti, göveri): “sebze, yeşillik; vücutta çarpma sonucu oluşan morluk.”

Göverti, “sebze; morartı” (TDK, 2011, s. 976) anlamına gelmektedir. Ayrıca “yeşillik, sebze, zerzevat; ilkbaharda ekilen bitkilerden yazın alınan ürün; fide; filiz; bostan, bahçe; mısır, susam, pamuk, kavun, karpuz vb. tarlası” (Çağbayır, 2007, s. 2226) anlamları da bulunmaktadır.

Kelimenin kökü *gök (kök)*’den gelmektedir.⁶

Göverti halk ağzında “bostan, bahçe” anlamına gelir. *kö:k>gök>göğ>göv* şeklinde bir gelişim göstermiştir (Gülensoy, 2007, s. 377). Ağızlarda ham meyveler için *göv*; gri-boz renkli yılan için *göv yılan* kelimeleri kullanılmaktadır (Gül, 2014, s. 356). *Goğeri, göğerti, göğertü, göverti, göyeri, göyerti, güverti* şekilleri “yeşillik, yeşerti, sebze” anlamını vermektedir (Petek, 2014, s. 138). Bu kelimelerin “kalaysız kaplarda oluşan mavi renkli oksit; çökelek peynirinin küflenmesi, yeşermesi; vurma ya da çarpma sonucu vücutta oluşan çürüklük, morartı” anlamları da vardır (Ahundova, 2020, s. 335).

Kelime üzerindeki */+er-/* eki, bazı sıfatlara ve renk adlarına gelerek olma bildiren geçişsiz fiiller kurar. Eski Türkçedeki *er-* fiilinin birleştiği sözlerle kaynaşım kalıplaşmasından oluşmuştur (Korkmaz, 2009, s. 113). Bu ek *-e-* fiillerine ettirgenlik yapan */-ir-/* ekinin gelip kaynaşmasıyla oluşmuştur. Ettirgen anlatıma gelip geçişli fiiller yapar. Ekin oluşumu ettirgenlik anlatımına uymayan renk sıfatlarından o renge dönme anlamında geçişsiz fiiller yapmasında daha kolay anlaşılır (Banguoğlu, 1974, s. 208). Diğer bir ek olan */-ti/* ise genellikle geçişsiz fiil gövdelerinden, fiilin gösterdiği işin sonucu ve ürünü olan adlar türetir. Bunlar somut veya soyut olabilir (Korkmaz, 2009, s. 102). *Göverti* kelimesi Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan Farsça *sebze* kelimesinin Türkçedeki karşılığıdır. İnsan vücudunda meydana gelen morluk da bu kelimeyle ifade edilmektedir. *Göklük* kelimesinin de aynı anlamda kullanılıyor olması */+er-t-i/* eki ile */+lik/* ekinin aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığını da göstermektedir.

11. KARACALIK (<kara+ca+lık): “karaca hastalığına yakalanma.”

Karacalık Osmanlı Türkçesinde “bir göz hastalığı” (Tarama Sözlüğü, s. 2255); Çağatay Türkçesinde “bir tür saç hastalığı” (Ünlü, 2013, s. 580); “bir nevi çopur” (K’unos, 1902, s. 108) ve ağızlarda “gizli rastık denilen bir tür buğday hastalığı” (Çağbayır, 2007, s. 3015) için kullanılmaktadır.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir. *Kara*, en koyu renk olan “siyah” demektir. Türkçede en çok kullanılan renk kelimesidir. Bundan dolayı çok fazla anlama ve metafora sahiptir. Kara renk adıyla kurulan tamlamaların sayısı da oldukça fazladır. Tamlayan unsur olarak kullanılması, farklı anlamlar kazanmasını sağlamıştır. Anlamları genel olarak olumsuzdur. Eski Türkçede “yönetim dışındaki halk”, “kartal”, “karanlık”, “çiftlik hayvanlarından at ve sığırlar”, “kadın ve erkek köleler” için tamamlayıcı bir unsur niteliğindedir. Orta Türkçede kara olan şeyleri anlatmasının yanında “ünvan” olarak, “Jüpiter gezegeni”, “kartalın rengi”, “mezar”, “zehirli bir ot”, “petrol türevi bir yağ” olan petrol, “et ile birlikte pişen ekme”, “halk tabakası”, “köleler”, “sığırlar”, “çadır”, “madeni paralar” ve “özel bir peynir çeşidi” için tamlayan bir unsur olmuştur. XV. yüzyıldan sonra “kâbus ve mürekkep” anlamlarını kazanmıştır. Kara ile kurulan çok fazla kelime öbeği bulunmaktadır (Clouston, 1972, s. 643, 644). “Siyah, esmer tenli, zenci” anlamlarına gelen bu kelime esasen Türkçe bir kelimedir. Ayrıca bu renk kelimesi uğursuz sayılmakta ve yas tutanları sembolize etmektedir (Tietze, 2016, s. 119). Orta Türkçede “kara, karanlık” kavramlarını birlikte karşılamaktadır. Anadolu ağızlarında *kara, karaçalı* kullanımlarıyla “suç, iftira, leke” anlamlarında kullanılmaktadır. Moğolcada “siyah ve

⁶ Açıklama için bk. *gövel* maddesi.

amca, dayı” anlamlarıyla *karaca*; Mançucada *kara* şeklinde bulunur (Gülensoy, 2007, s. 462).

Karaca ise Türkiye Türkçesinde, “rengi karaya yakın olan, esmer; geyikgillerden, boynuzları küçük ve çatalı bir av hayvanı, ahu, ceylan (Capreolus); üst kol” (TDK, 2011, s. 1315) anlamlarına gelmektedir. Kıpçak Türkçesinde *karaca* “karaca” (Toparlı vd., 2014, s. 127); Çağatay Türkçesinde *karaca* “bir tür saç hastalığı; siyaha mail olan, esmer; kolun omuz ile dirsek arasındaki kısmı” (Ünlü, 2013, s. 580); Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde *karaca* “bazı; bir göz hastalığı” (Tarama Sözlüğü, s. 2254-2255) şekillerinde bulunmaktadır.

Bu kelimenin organ, hayvan, hastalık ve bitki ile ilgili anlamları vardır: “Geyikgillerden, Avrupa ve Asya’da yaşayan, kısa ve çatal boynuzlu, güzel görünüşlü, geniş getiren, ot, çalı, meyve ve meşe palamudu ile beslenen bir yaban hayvanı; kolun dirsekle omuz arasında kalan kısmı, üst kol; koldaki kas kitleleri; devenin dizinin iç tarafı; rengi biraz kara olan; esmer; gizli rastık denilen bir tür buğday hastalığı; mürekkep; siyah yuvarlak taneli ekşi bir üzüm; soğanın çiçekten sonraki tohumu; çörek ot, karaca ot; karamuk otu; pekmez yapmaya uygun, küçük siyah taneli, kokulu, bir tür üzüm” (Çağbayır, 2007, s. 3015).

Organ ile ilgili olan anlamı Eski Türkçe dirsek ile omuz arasını ifade etmek için kullanılan *karı* kelimesiyle ilgilidir. Üst kol anlamındaki *karı+ca>karaca*’ya dönüşmüştür (Eren, 1999, s. 209).

Hayvan ile ilgili olan anlamı “siyah” anlamındaki *kara*’ya /+ça/ ekinin eklenmesiyle türemiştir.

Karacalık ise karaca hastalığına yakalanmayı ifade eder. Osmanlı Türkçesinde “göz”, Çağatay Türkçesinde “saç”, ağızlarda “buğday ile ilgili bir hastalık” bu kelimeyle anlatılmaktadır.

12. KARACI<(kara+cı): “dilenci; haydut, yağmacı; çingene; iftiracı.”

“Bir kimseye işlemediği bir suçu yükleyen, kara çalan, iftira eden, iftiracı, müfteri” (Çağbayır, 2007, s. 3015) demektir. Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde *karacı* “kapıları dolaşan dilenci” (Ünlü, 2012, s. 359); Harezmi Türkçesinde *karacı* “dilenci” (Ünlü, 2012, s. 288), *karakçı* “dilenci, hırsız; büyücü” (Ünlü, 2012, s. 288); Kıpçak Türkçesinde *karakçı* “yağmacı, yankesici” (Toparlı vd., 2014, s. 359), *karakçı* “dilenci” (Argunşah & Güner, 2015, s. 726); Çağatay Türkçesinde *karacı* “doğru konuşan, doğruyu söyleyen” (Ünlü, 2013, s. 580), *karakçı* “çapulcu, talancı” (Ünlü, 2013, s. 581); Eski Anadolu Türkçesinde *karakçı* (*karakçı*) “yağmacı, yol kesen” (Tarama Sözlüğü, s. 2263); Osmanlı Türkçesinde *karacı-karacı* “yağmacı, gönül teshir eden; çingene; iftiracı; gözcü, gözetleyici; falcı, bakıcı” (Tarama Sözlüğü, s. 2257) şekillerinde kullanılmaktadır.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir.⁷

Karacı kelimesi, *kara* kelimesinin sıradan kişileri anlatmak için kullanılan yan anlamından türemiştir. Erken Moğolcada bulunan *karacı* kelimesinden ödünç alınmış olabilir. Ancak bu kelime yöneticiler ve ailesi dışında kalan kişileri anlatmak için kullanılmaktadır. Bu durumda kelime Moğolca değil Türkçe olmalıdır. *Kara:cı* Karahanlı Türkçesinde “kapı kapı dolaşıp dilenen kimseler”; Kıpçak Türkçesinde *karabçı* şeklinde “fakir insanlar”; Çağatay Türkçesinde *karacı* şeklinde “göçebeler” anlamındadır (Clouston, 1972, s. 647). Osmanlı Türkçesinde *karacı*, “gelecek hakkında kehanette bulunan kimse, falcı; gözetleyici, gözcü; ağızlarda çingene; haydut, şaki, yağmacı; *karacı* ise yağmacı, çingene, iftiracı, falcı” (Çağbayır, 2007, s. 3015) anlamlarına gelmektedir. Ayrıca ağızlarda *karacı*, “çingene” anlamında kullanılmaktadır (Gülensoy, 2007, s. 463). Orta Asya çingenelerine de *karacı* denilmektedir. Bunun sebebi bu topluluğun iyi kıymız yapmasından kaynaklanmaktadır. Kıymız yapmak için en iyi süt kara atlardan elde edilmektedir. Bu topluluk kara at besleyerek en iyi kıymızı üreten topluluktur (Ögel, 2000, s. 214).

“Yağmacı, haydut” anlamına gelen *karakçı* şeklinde bir kelime daha bulunmaktadır. Bu kelime “gözbebeği” anlamına gelen *karak* kelimesinden türemiş olmalıdır. Karahanlı Türkçesinde *karakçı* “haydut”; Kıpçak Türkçesinde “dilenci” (*Kara:cı* ile karıştırılmış olmalıdır.); Osmanlı Türkçesinde “haydut, yağmacı” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972, s. 656). *Kara-* fiilinde türeyen ve göz bebeği anlamına gelen *karak* kelimesiyle bağlantılı olan *karakçı* ile çingeneler için kullanılan *karacı* birbiriyle karışmış gibi gözükmektedir.

13. KARACILIK<(kara+cı+lık): “iftiracılık; falcılık; doğruculuk.”

“Karacılık karacı olma durumu, iftiracılık, müfterilik, iftira; falcılık; dilencilik; haydutluk” (Çağbayır, 2007, s. 3015) anlamlarına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde *karacılık* “karacı olma durumu, müfterilik, iftira” (TDK, 2011, s. 1315); Çağatay Türkçesinde *karakçılık* “yağmacılık, yankesicilik” (Ünlü, 2013, s. 581) şekillerinde kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde *karacılık* “sadakat, doğruluk” (K’unos, 1902, s. 108) ve

⁷ Açıklama için bk. *karacılık* maddesi.

karakçılık “yağmacılık, yan kesicilik” (Ünlü, 2013, s. 581) iki farklı kelime olarak bulunmaktadır. Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir.⁸

Kelime üzerindeki /+llk/ eki ad ve sıfatlara gelerek onları genelleştiren, yaygınlaştıran nitelikte soyut adlar türetmektedir (Korkmaz, 2009, s. 57). Karacılık kelimesinde de “kara çalma” işinin yaygınlaştırılması söz konusudur.

14. KARAGAY<(kara+ğay): “ben; çam ağacı”.

Karagay “siyah; hâl; göz; nazar, bakış; kenar; kaygaç bakmak; görüş; garet” (K’unos, 1902, s. 108) anlamlarına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Başkurtçada *karagay*; Kazakçada *karagay*; Kırgızcada *karagay* şeklindedir. “Çam ağacı” anlamına gelmektedir (Şeker, 2021, s. 348). Moğolca *karagay*’m kelimesinden gelmiş olabilir (Eren, 2002, s. 117).

Çam ağacının karaçam çeşidi için kullanılmaktadır. Karaçam ve köknar aynı ağaçtır. Türklerin ağaç kültüründe önemli bir yeri vardır. Uzun gövdesi ve yapraklarıyla göğü tutan direkler olarak kabul edilmektedir (Yayın, 2016, s. 74).

15. KARAĞI<(kara+ği): “kör; gece körlüğü, hava karardıktan sonra görmeme hastalığı; demir sülfat; zaç denilen boya; şikyar kuşu”.

Karaği, “ateş karıştırmaya yarayan, eğri uçlu demir çubuk; tavukkarası” (TDK, 2011, s. 1316) anlamına gelmektedir. Eski Uygur Türkçesinde *karagu* “siyah, kara” (Caferoğlu, 2015, s. 167); Karahanlı Türkçesinde *karagu* “zaç denilen kara boya; kör” (Ünlü, 2012, s. 359); Harezmi Türkçesinde *karagu* “karanlık”; Çağatay Türkçesinde *karagu* “bir tür şikar kuşu; kör, âmâ; karalık karanlık” (Ünlü, 2013, s. 580); Osmanlı Türkçesinde *karaği* “ucu orak gibi eğri değnek” (Tarama Sözlüğü, s. 2261) şeklindedir.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir. İsim veya sıfat olarak kullanılabilir. Eski Uygur Türkçesinde “kör”; Karahanlı Türkçesinde “demir sülfat ve kör” anlamlarında kullanılır. Karahanlı Türkçesindeki “kör” anlamı çocukların karanlıkta oynadıkları *kara:gunı* kelimesiyle de ilgilidir. Ayrıca bilgisiz insanlar için de (kör cahil) bu kelime kullanılmaktadır. Harezmi Türkçesinde “kör” anlamı kullanılmaya devam etmiştir (Clouston, 1972, s. 656).

Kelime üzerindeki /+gU/ eki, Eski Uygur Türkçesinde hastalık, noksanlık, kusur bildiren adlar türetmiştir. Bu nedenle *kara+gu>karagu* “kör” anlamında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ise hastalık, noksanlık, kusur bildiren adlar türetmiştir. Bu nedenle *kara+gi> karagu* “karanlık, ışsızlık” anlamında kullanılmıştır (Şakar, 2015, s. 1810). Ancak bu kelime *kara-* “bakmak” fiiliyle de ilgili olup *kara-g+ı* şeklinde de türemiş olabilir. “Siyah boya” ve “kuş” anlamları renk ile ilgili olan asıl anlamları olmalıdır.

16. KARAĞUNI<(kara+ğunı): “karanlıkta oynanan bir çocuk oyunu; saklambaç.”

Karahanlı Türkçesinde “akşamleyin çocukların oynadıkları bir oyun” (Ünlü, 2012, s. 359) anlamına gelmektedir.

karā-ğū-nī veya *kara+kūn-i* (Çağbayır, 2007, s. 3018) şeklinde türemiş olmalıdır. Oyun akşam saatlerinde oynandığı için kara veya karanlık, gözler kapalı bir şekilde oynandığı için *kara-* “bakmak” ile ilgili olabilir.

Saklambaç oyunu genellikle kalabalık bir grup ile oynanmaktadır. Bu oyunda ebe olan gözleri kapalı ve sırtı diğer oyunculara dönük bir şekilde belirli bir sayıya kadar sayar. Gözlerini açmadan evvel “Önüm, arkam, sağım, solum sobe! Saklanmayan ebel!” diyerek saklanan oyuncuları bulmaya çalışır. *Karagunı* da gün batımında oynanan saklambaç oyunudur (Serbest, 2019, s. 108). Türk kültüründe çok eski zamanlardan bu yana yaşanan oyunlara, Anadolu’nun farklı ekonomik, sosyal, fizikî şartlarına ve iklim özelliklerine bağlı olarak farklı oynanma biçimlerinde ve farklı adlarla karşılaşabilmektedir (Bulduk, 2019, s. 397). Kerkük ağzında “karageldi” olarak isimlendirilen oyun Anadolu’da da bu şekilde adlandırılmaktadır (Serbest, 2019: 109).

17. KARAK<(kara+k): “göz bebeği.”

“Göz bebeği, gözün renkli kısmı; *mec.* bakış, nazar” anlamına gelmektedir (Çağbayır, 2007, s. 3018). Eski Uygur Türkçesinde *karag* “gözbebeği”, *karak* “göz bebeği, bakış” (Caferoğlu, 2015, s. 167); Karahanlı Türkçesinde *karak* “göz bebeği, göz” (Ünlü, 2012, s. 359); Harezmi Türkçesinde *karak* “göz bebeği, göz” (Ünlü, 2012, s. 288); Çağatay Türkçesinde *karak* “göz, göz bebeği” (Ünlü, 2013, s. 581), *karag* “kara, siyah” (Ünlü, 2013, s. 580); Osmanlı Türkçesinde *karak* “göz, göz bebeği; bakış, nazar” (Tarama Sözlüğü, s. 2262) olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu kelime yerine Farsçadan alınmış bebek kelimesi kullanılmaktadır.

Ali Şir Nevayi Muhakemetü’l Ligateyn’de kelimenin Moğolca *hara-(>kara-k)*’dan geldiğini söylemektedir (Kaçalın, 2011, s. 643). Ancak “bakmak” anlamındaki *kara-* fiili ilk olarak Çağatay Türkçesinde kullanılmıştır. Moğolcada yaygın olarak kullanılan bu fiil yerine Türkçede *bak-* fiili kullanılmaktadır (Clouston, 1972, s. 645). Anadolu ağzlarında *kara+k-* şeklinde türemiş “renği karaya dönmek” anlamına gelen bir

⁸ Açıklama için bk. *karacı* maddesi.

fiil ve Orta Türkçede “göz bebeği; gözün renkli yeri; göz” anlamlarında kullanılan *karak* kelimeleri bulunmaktadır. Ayrıca “göz kararmak, net görememek” anlamına gelen *karak-* şeklinde başka bir fiil daha vardır (Gülensoy, 2007, s. 464).

“Göz bebeği” anlamına gelen *karak*, “küçük siyah şey” anlamına gelen *kara:*’dan gelmektedir. Kırgızcada *karak*; Türkmencede *garak*; Kazakçada *karaçık* şeklinde kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde *karak*, “göz” anlamındadır. “Gözün beyaz kısmı” *yürüñ karak* şeklinde ayrılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde *karak* “göz yuvarlağı”dır. *Kara karak* “gözün bebeği”, *ürüñ karak* “beyaz kısmı”, *üt karak* ise “renkli kısmı”dır. Harezmi Türkçesinde göz; Çağatay Türkçesinde *karag/karak* şeklinde daha çok “göz” anlamında kullanılmaktadır (Clouston, 1972, s. 652).

18. KARALAMA<(kara+la-ma) (karalamak, karalanma, karalanmak, karalatma, karalatmak, karalayış): “müsvedde olarak kullanılan kâğıt üzerine hızlıca yazılmış olan yazı; müsvedde kâğıt; iftira atmak; onuruna leke sürülmek; kirlenmek.”

Karalama, “karalamak işi; el alıştırmak için çok tekrarlanarak yazılan yazı; üstüne düzeltmeler yapılan, temize çekilmemiş yazı taslağı, müsvedde; leke sürme, kötülük” (TDK, 2011, s. 1318) demektir.

Karalamak ise “boya veya kalemle bir takım şeyler çizerek bir yeri kirlenmek; bir yazının üzerini çizerek onu geçersiz kılmak; taslak olarak yazmak veya çizmek; hızlı ve acele olarak yazmak; leke sürmek, kötülük yüklemek, iftira atmak” (TDK, 2011, s. 1319) anlamlarına gelmektedir. Karahanlı Türkçesinde *karalamak* “karalamak; pislemek” (Ünlü, 2012, s. 360); Çağatay Türkçesinde *karalamak* “hatt boyamak, kir ve siyahlatmak; bakmak, dikkati bir şeye çevirmek, ikide bir bakmak; karalamak, itham etmek, kötümek” (Ünlü, 2013, s. 582) şeklindedir.

Karala- fiilinden türemiş *karalanma* “karalanmak işi”; *karalanmak* “karalama işi yapmak; kara duruma gelmek; *mec.* leke sürülmek, kötülük yüklemek”; *karalatma* “karalatmak işi”; *karalatmak* “karalama işi yaptırmak”; *karalayış* “karalama işi” (TDK, 2011, s. 1319) kelimeleri de bulunmaktadır.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir. “Boya ya da kalemle siyahlaştırmak, geçersiz kılmak, karartmak; *mec.* kötümek” anlamındadır. Karahanlı Türkçesinde “herhangi bir şeyin siyahlaştırılması ve bir hayvanın dışkı bırakması” anlamında kullanılmaktadır (Clouston, 1972, s. 659). Ağızlarda “kesici araçların ağzını bilemek; horoz için tavukla çiftleşmek” (Çağbayır, 2007, s. 3021) anlamları da bulunmaktadır. Ayrıca ağızlarda *kara-* şeklinde “hor görmek; karalamak, kara çalmak, lekelemek; kötümek, yermek” (TDK, 2011, s. 1313) anlamlarında bir de fiil bulunmaktadır.

19. KARALCIK<(kara+l+cık): “gölge.”

“Karalcık, karartı, gölge” (Tarama Sözlüğü, s. 266) anlamına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir. Kelime üzerindeki /±l/ eki, Türkçede eskiden beri bulunan, işleliğini yitirmiş eklerden biridir. Bu ek gibi ekler genel eklenme kurallarına uymayarak hem isim hem de fiillere gelerek isim soylu kelimeler üretmektedir (Kerimoğlu, 2014, s. 87). Bir diğer ek olan /+cık/ eki ise, isim ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi gibi anlamlar katmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 42). Eklenildiği kelimelerde çeşitli isimler üretme özelliği de bulunmaktadır. Ürettiği kelimelerde çoğunlukla ekin küçültme anlamı hissedilmez (Banguoğlu, 1974, s. 164). *Karalcık* kelimesinde de dolaylı yoldan bir küçültme anlamı bulunmaktadır. Kelime kalıcı isim olarak kullanılmıştır. Karaltı ile aynı anlama gelmektedir.⁹ **KARALTI<(kara+l-t-ı):** “belli belirsiz görüntü; gölge.”

“Karaltı, uzaklık ve karanlık sebebiyle kim veya ne olduğu seçilemeyen, belli belirsiz, koyu renkli biçim; hafif karanlık; leke” (TDK, 2011, s. 1319) anlamını taşır.

Kıpçak Türkçesinde *karaldu* “karaltı, gölge” (Toparlı vd., 2014, s. 127); Çağatay Türkçesinde *karaltı* “karartı, kırıntı” (Ünlü, 2013, s. 582); Eski Anadolu Türkçesinde *karaltı, karaldu* “yığın, kütle; kalıp, ceset” (Tarama Sözlüğü, s. 2266); Osmanlı Türkçesinde *karantı, karantu* “karartı, karaltı, bir şeyin belli belirsiz görünen heyeti” (Tarama Sözlüğü, s. 2270) şeklinde bulunur.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir. *kara+r(>l)-tı* şeklinde türemiştir. Orta Türkçede karanlık anlamındaki *karanku*; *karar- karart-* kelimeleri ile bağlantılıdır (Gülensoy, 2007, s. 165).

Kelime üzerinde bulunan /-tı/ eki, fiilden isim yapma ekidir. Bu ek Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde /-dı/, /-di/ olarak bulunmaktadır (Ergin, 2009, s. 194). /-tı/ ile yapılan isimlerde eksiklik, dağınıklık ya da üründe artık ve kırıntı özellikler bulunmaktadır

⁹ Açıklama için bk. *karaltı* maddesi.

(Banguoğlu, 1974, s. 273).

Kelimenin “karaya çalar leke; anahtar dilinin sapa dik olarak alınan kesitinin biçimi”; ağızlarda “gölge; yapı; in; yağmur, rüzgâr ve güneşten koruyan yer, kuytu; saklanılacak yer, siper; avlunun ön kısmı; siyah bezden yapılan yeldirme; kara yağmur bulutu; sıkıntı; dikiş; mal mülk, varlık; ceset; manifatura eşyası; ev eşyalarının tümü” (Çağbayır, 2007, s. 3021) anlamları da bulunmaktadır. Ayrıca *karantı* ağızlarda böğürtlenin diğer adıdır. *Karaçalı, karatiken, karantı* dikenini olarak adlandırılır (Gülensoy, 2007, s. 165).

20. KARAMSAR<(kara+msa-r): “kötü şeyler yaşanacağına inanan, kötümser.”

“Karamsar, kötümser, bedbin, meyas, pesimist; karamsar olmak kötümserliğe kapılmak, bedbin olmak” (TDK, 2011, s. 1320) demektir.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir.¹⁰ Kara rengin yan anlamlarından biri olan kötü anlamından türemiştir. Kara, karanlıkla bağlantılı olduğu için genellikle olumsuz anlamlara sahip bir kelimedir. Kara yas tutanların rengidir ve uğursuz sayılır. Üzgünlük, tasa, kaygı kelimenin anlam alanına dâhildir (Tietze, 2016, s. 119). */+ımsar/* eki, */+ımsa, +ımse/* ekiyle, geniş zaman sıfat-fiil */-r/* ekinin birleşmesinden oluşmuş birleşik bir ektir. Genellikle sıfat görevinde kullanılan kelimeler kurar (Hatiboğlu, 1981, s. 123). İşlev bakımından öyle sayma, gibi görme anlamında benzerlik gösteren bir ektir (Korkmaz, 2009, s. 120). Karamsar kelimesi üzüntü, kaygı ve tasayı içinde barındıran kimseler için kullanılmaktadır.

21. KARAMSARLAŞMAK<(kara+msa-r+la-ş-mak) (karamsarlaşma, karamsarlaştırma, karamsarlaştırmak): “karamsar olmak, karamsar duruma gelmek; karamsar bir tavır takınmak.”

Karamsarlaşmak “kötümserleşmek; *karamsarlaşma* kötümserleşme; *karamsarlaştırma* karamsarlaştırma işi; *karamsarlaştırmak* karamsar etmek” (TDK, 2011, s. 1320) anlamına gelmektedir.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir. *Karamsar* kelimesinin fiil şeklinde kullanımınıdır.¹¹

22. KARAMSARLIK<(kara+msa-r+lık): “karamsar olma durumu; kötümserlik.”

Karamsarlık “kötümserlik” (TDK, 2011, s. 1320) demektir.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir.¹²

Kelime üzerindeki */+lık/* eki, sıfat olarak kullanılan isimlerden soyut kavramlar yapar. Bu soyut kavramlar sıfat gibi kullanılmazlar (Ergin, 2009, s. 155). *Karamsarlık, karamsar* kelimesinin isim olarak kullanılan şeklidir.

23. KARAMSILIK<(kara+msı+lık): “yüzdeki siyah lekeler, çiller.”

Eski Anadolu Türkçesinde “yüzdeki esmer lekeler” (Tarama Sözlüğü, s. 2267) için kullanılan bir kelimedir. Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir. *kara+msı+lık* şeklinde türemiştir. *Karamsı* “karayı andıran karaya benzeyen” (TDK, 2011, s. 1320) anlamına gelmektedir. */+msı/* ekiyle türeyen *karamsı*, siyahın yoğunluğunun daha az olduğunu ifade eder. */+lık/* ekinin görevlerinden biri ise, renk adlarından o rengin hâkim ve yaygın olduğunu bildiren isimler türetmektir (Korkmaz, 2009, s. 57). *Karamsılık*, “yüzdeki esmer lekeler” anlamında kullanılan kara renk adından türemiş somut adlardan biridir (Bayraktar 2004: 58).

24. KARAMUK<(kara+muk): “vücutta görülen bir hastalık; zararlı bir bitki; böğürtlen.”

Karamuk, “karanfilgillerden, ekin tarlalarında biten, yaprakları karşılıklı, çiçeği pembe mor renkte, zararlı bir bitki (Agrostemmagithogo); vücutta kara renkli kabarcıklara sebep olan bir hastalık; koyunlarda görülen bir tür hastalık” (TDK, 2011, s. 1320) anlamlarına gelmektedir.

Karahanlı Türkçesinde *ķaramuk* “karamuk, buğday içinde bulunan karamuk taneleri” (Ünlü, 2012, s. 360); Kıpçak Türkçesinde *ķaramuk* “gülçer denilen karaca tohum” (Toparlı vd., 2014, s. 127); Çağatay Türkçesinde *ķaramuk* “buğdayın içinde bulunan siyah taneler”, *ķaramuğ* “buğdayın içinde bulunan siyah taneler, it üzümü, lüpek” (Ünlü, 2013, s. 582); Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde *karamuk* “tarlada buğday aralarında biten, anasona benzer söbüce siyah ve acı bir tohum; bir cins yaban eriği” (Tarama Sözlüğü, s. 2268) şeklindedir.

Kelimenin kökü *kara*’dan gelmektedir. “Siyah taneleri olan karamuk bitkisi” için kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde “kara taneleri olan

¹⁰ Kara kelimesinin açıklaması için bk. *karacılık* maddesi.

¹¹ Açıklama için bk. *karamsar* maddesi.

¹² Açıklama için bk. *karamsar* maddesi.

ve buğdayın arasında çıkan bir bitki”dir. Çağatay Türkçesinde “vişneye benzeyen kırmızı meyveler; buğdayın içinde görülen siyah çekirdekler ve sülfürle karıştırıldığında cüzzam için kullanılan bir ilaç; çocuklarda görülen tehlikeli siyah sivilceler şeklinde bir hastalık” için kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde ise “burçak; yabancı erik ve sivilce, döküntü” anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972, s. 660). “Ayrıca içi boş, gelişmemiş veya çürük fındık” (Çağbayır, 2007, s. 3023) anlamı da bulunmaktadır.

Karamık şeklinde bir kullanımı daha vardır: “Dağlarda kendi kendine yetişen üzümü, ekşi ve küçük taneleri olan, dikenli bir çalı; karamuk; amberbaris; kadın tuzluğu; sarı çalı”; ağızlarda “böğürtlen”; ve göz için “iri ve kahverengi” (Çağbayır, 2007, s. 3023) olarak tanımlanmaktadır.

Kelime üzerindeki /+muk/ eki, renk adlarına gelerek bitki veya hastalık adı türetmektedir (Çürük, 2017, s. 219).

25. KIRTIŞLIĞ<(kırtış+lığ): “yüzü güzel olan; güzel görünüşlü.”

Karahanlı Türkçesinde *kırtışlığ*, “renkli, güzel” (Ünlü, 2012, s. 421) demektir. Kelime Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

“Ten rengi” anlamına gelen *kırtış* kelimesinden türemiştir. *Kırtış*, “insan derisinin, yerin, bir meyvenin vb. şeylerin yüzeyi”ni anlatır. Bundan dolayı insanın ten renginin doğal hâli, özellikle de yüzün rengi için kullanılmaktadır (Clauson, 1972, s. 647). Eski Uygur Türkçesinde “bet, beniz, yüzün rengi, yüz güzeli” (Caferoğlu, 2015, s. 176); Karahanlı Türkçesinde “yüz, deri, ten, renk” (Ünlü, 2012, s. 421); Harezmi Türkçesinde “yüzün derisinin üstü” (Ünlü, 2012, s. 319) anlamlarında kullanılmaktadır. Ağızlarda *kırtış* “yüzdeki kırışıklıklar” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007, s. 515).

Kırtışlığ “bozulmamış, dokunulmamış güzel yüzü” (Çağbayır, 2007, s. 3271) ve “güzel görünümü” (Sertkaya, 2016, s. 1076) anlamındadır. “Bir yüzeye sahip olan; yüzeyi olan” anlamı da vardır (Karaayak, 2017, s. 344). Sıfat veya sahiplik bildiren bir kelime olarak kullanılır. Kırgızcada *kırtıştu* “sürülmemiş, bozulmamış, ekilmemiş tarlalar, alanlar” için; Kazakçada *kırtıstı* “çimen vb. bir katmanla kaplanmış alanlar” için kullanılmaktadır (Clauson, 1972, s. 651). Üzerindeki ek dolayısıyla renk anlamı kaybolarak yüz güzelliği anlamı kazanmıştır.

26. KIZAMIK<(kızıl+amuk): “deride kızıl benekler oluşturan bir hastalık.”

Kızamık “genellikle küçük yaşlarda görülen, kuluçka dönemi bir iki hafta süren, bulaşıcı, ateşli, ufak kızıl lekeler döktüren hastalık”tır (TDK, 2011, s. 1435).

Karahanlı Türkçesinde *kızlamuk* “kızamuk, kızamığa benzer sivilceler” (Ünlü, 2012, s. 427); Çağatay Türkçesinde *kızamuk* “humma ile karışık cilt hastalığı” (Ünlü, 2013, s. 630) şeklindedir. Ağızlarda *kızamuk* “arıların peteklerin bazı gözlerine doldurdukları acı madde”; *kızambuk* “kırlarda yetişen dikenli bir ağaç”tır (Gülensoy, 2007, s. 522).

Kelime *kızıl*’dan gelmektedir. Küçültme anlamı veren /+muk/ ekiyle türemiştir. /-l/ sesi erken bir zamanda düşmüştür (Clauson, 1972, s. 684). /+muk/ eki genellikle renk isimlerine eklenmektedir (Ersan, 2022, s. 200).

Orta Türkçede *kızlamuk* olarak geçmektedir. Türkmencede *gızamık*; Kırım Tatar Türkçesi, Kırgızcada *kızamık*; Özbekçe *kızamık* şeklinde kullanılır. Lehçelerde *kızamık* yerine *kızılca* kullanımı vardır. Başkurtçada *kızılca*; Nogayca, Karakalpakça, Kazakçada *kızılşa* olarak geçer. Kırgızlar *kızılça* da der. Kıpçak diyalektlerinde *kızamık* yerine *köme* kullanılır. Çuvaşçada Tatarcadan gelen *käsämäk* kullanılmaktadır. /+muk/ ekiyle yapılmış türevler bulunmaktadır. “Kızamığa benzer bir hastalığ”a verilen *karamık* bu türevlerden biridir. Türkmence *garamık*, Kırgızca *karamık*, Özbekçe *karamık* “suçiçeği” anlamındadır. Ağızlarda “vücutta kara kabarcıklar çıkaran bir hastalığ”a *karamık* adı verilmektedir (Eren, 1999, s. 242).

27. KIZILCIK<(kızıl+cık): “bir yemiş türü, kiren; bir ağaç.”

“Kızılçık, kızılçıkçillerden, yaprak açmadan çiçeklenen iri gövdeli bir ağaç, kiren; bu ağacın gözün olgunlaşan, kırmızı, tek çekirdekli, reçeli ve şerbeti yapılan, buruk bir tadı olan yemişi”dir (TDK, 2011, s. 1436). Eski Anadolu Türkçesinde *kızılçuk*, “hafif kızamık” (Tarama Sözlüğü, s. 2541) anlamındadır. Ağızlarda “kızamık hastalığı; bir çeşit çiçek hastalığı; çok yağmur yağması nedeniyle oluşan ve başakların büyümesini engelleyen hastalık; ekşi kiraz; kırmızı renkli, nohut iriliğinde tek çekirdekli dikenli bir meyve, yaban elması; harman süpürgesi yapılan kızıl gövdeli, bodur bir ot; kırlarda ve nadasa bırakılan tarlalarda yetişen bir tür ot; yeşil, parlak yapraklı, sarmaşıkçillerden bir bitki; nar çiçeğine benzer çiçekleri olan bir ot” (Çağbayır, 2007, s. 3305) anlamlarında da kullanılmaktadır.

Kelimenin kökü *kızıl*’dan gelmektedir. Bir ağaç meyvesi olan *kızılçık*, *kızıl+cık* şeklinde türemiştir (Gülensoy, 2007, s. 524). Kelime üzerindeki /+cık/ eki kelimeye sevgi, küçültme, acıma, pekiştirme, şefkat anlamları katar. Ancak bazı kelimelere eklenerek müstakil anlamlar da oluşturmaktadır (Akçataş & Taşdemir, 2020, s. 136). Var olan bir nesnenin daha küçük benzerini veya onu anımsatanı isimlendirmede kullanılır (Çıkmaz, 2006, s. 66). *Kızılçık* kelimesinde hem ağacın hem de bu ağacın meyvesinin adını karşılamaktadır.

Azericede *gızılıcıg*; Tatarcada *kızıl*; Başkurtçada *kızıl*; Kazakçada *kızıl tal*; Türkmencede *kizil*; Kırgızcada *çıyr*; Özbekçede *çiyä*; Çuvaşçada **kırıl>hërlë* şeklindedir. (Gülensoy, 2007, s. 524).

28. KIZILCIKGİLLER<(kızıl+cık+gil+ler): “kızılcağ ağaçlarının türleri”

Kızılcağgiller, “iki çeneklilerden, çoğu iri gövdeli, yaklaşık on cinste toplanan yüz kadar türü olan bir bitki familyası”dır (TDK, 2011, s. 1436).

Kelimenin kökü *kızıl*’dan gelmektedir.¹³

Kelime üzerindeki */+gil/* eki, yazı dilindeki */+ler/* çokluk ekini karşılar. Özellikle bitki ve hayvan ailelerini gösteren terimlerde çok kullanılmıştır (Korkmaz, 2009, s. 47). Kızılcağgiller, kızılcağ ağacı türlerini anlatmak için kullanılan bir terimdir. *Kızılcağ* kelimesinde hem ağaç hem de yemiş anlamı aynı anda bulunurken bu kelime yalnızca ağaç anlamı görülmektedir. */+gil/* eki çokluk ifade eden bir ek olmasına rağmen tekrar */+lar/* ekinin eklenmesi ile ek yığılması olmuştur.

29. SARICIK<(sarı+cık): “ötücü bir kuş türü.”

Sarıcık, “sarıasma” (TDK, 2011, s. 2035) anlamındadır. Sarıasma, “ötücü kuşlar takımının, sarıasmağiller familyasından, tüyleri parlak sarı olan, siyah kuyruklu bir tür kuş”tur (TDK, 2011, s. 2035).

Kelimenin kökü *sarı*’dan gelmektedir. Sarı altının rengidir. **sār+i-ğ>sāriğ* şeklinde türemiştir. *Sarı*- “sarı ya da beyaz olmak” anlamına gelmektedir. Eski ve Orta Türkçede *sariğ* şeklindedir. Orta Türkçede “taraf, yön” anlamı da bulunmaktadır. *Sarığla*- “sarılamak, sarı yapmak”; *sarığlığ* “sarılık hastalığı olan”; *sarığlık* “sarılık”; *sarığ suriğ* “herhangi bir sarı renk”; *sarığ suw* “karında toplanan sarı su”; *sarığ turma* “havuç” anlamına gelmektedir. Türkmencede *sāri*; Azeri, Kazak, Kırgızcada *sarı*; Halaççada *sāruğ*; Özbekçede *sāriğ*; Tarançi Türkçesi’nde *serik*; Başkurtçada *harı* şekillerinde görülür. Yakutça *ārı* “tereyağı” kelimesi **sār-i+ğ>sāriğ*’tan; Çuvaşça *şură* “beyaz” kelimesi **sār+i-ğ>*sariğ*, *şur*- “ağarmak” fiili **sār+i-*’dan gelmektedir. Moğolca **sāra>*sariğ>sira* “sarı”; *sirağan* “sarımtırak”, *sirala*- “sararmak” kelimeleri ve Mançuca *şara* kelimesiyle bağlantısı kurulabilir (Gülensoy, 2007, s. 735, 736).

Kelime üzerindeki */+cık/* eki adlara ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma ifadesi katan bir ektir. Ayrıca adlar da türetmektedir (Korkmaz, 2009, s. 42). Sarıcık kuşu gövdesi küçük ve tamamıyla sarı renkte bir kuştur. Bu sebepten sarı kelimesine doğrudan küçültme eki */+cık/* eklenmesiyle kuşun adı oluşturulmuştur (Korkut, 2020, s. 218).

30. YEŞİLTEN <(yeşil+t+en): yeşil bir kertenkele.

Eski Anadolu Türkçesinde “iri, yeşil kertenkele” (Tarama Sözlüğü, s. 4550) anlamındadır. Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Kelimenin kökü *yeşil*’den gelmektedir. *Yeşil* “sarı ile mavinin karışmasından ortaya çıkan, bitki yapraklarının çoğunda görülen renk; bu renkte olan; sebzeler için kurumamış, taze; meyveler için olmamış, ham” demektir. Kelime Eski Türkçe ve Orta Türkçede *yaşıl* olan sözcük, *yāş+(ı)* şeklinde türemiştir. Anadolu ağzlarında at için “koyu al” anlamında kullanılır. Türkmencede *yāşıl*; Azeri ve Yeni Uygurcada *yaşıl*; Uygurcada *yeşil*; Başkurt ve Özbekçede *yāşil*; Kırgızcada *çaşıl*; Altaycada *cajıl*; Kazakçada *jasıl* şeklindedir. Yakutçada *sahilastıy*- “beyazlaşmak” fiili ile ilgili olmalıdır (Gülensoy, 2007, s. 1118).

Kelimedeki */+t/* eki, addan birkaç ad ve sıfat türetmiş, işlek olmayan bir ektir. Ekin işlevi açık değildir (Korkmaz, 2009, s. 66). */+en/* eki ise, Eski Türkçede bağlılık, güçlendirme ve çokluk görevindeki bir ekin Türkiye Türkçesine uzanmış ve kökle kaynaşarak canlılığını yitirmiş bir kalıntısı niteliğindedir (Korkmaz, 2009, s. 36). Yeşilten kelimesinde hayvan adı oluşturmuştur.

Sonuç

Madde başı olarak bulunan 31 kelime vardır. Fiillerden isim-fiil, sıfat-fiil yapısında olan kelimeler aynı başlık altında toplanmıştır. Kelimenin köküne bağlı olan ancak farklı bir grup oluşturan kelimeler için ayrı bir madde başı açılmıştır.

Ak kelimesinden 14; *al* kelimesinden 1; *ala* kelimesinden 4; *boya* kelimesinden 3; *gök* kelimesinden 2; *kara* kelimesinden 24; *kırtış* kelimesinden 1; *kızıl* kelimesinden 3; *sarı* kelimesinden 1; *yeşil* kelimesinden türeyen 1 kelime tespit edilmiştir.

Ak kelimesinden türeyen kelimeler zaman dilimi, yiyecek-içecek, ışık ve temizlenmek, ispatlanmak kavramlarıyla ilgilidir. **Ak** en çok kullanılan kelimelerden olduğu için yan anlamından da yeni kelimeler türediği görülmektedir. *Ak* renk kelimesi, ışık kavramının bir sembolü olduğu için genellikle olumlu anlamlara sahiptir. Dolayısıyla yan anlamları ve bu anlamlardan türeyen kelimeler de olumludur. Benzetme

¹³ Açıklama için bk. *kızılcağ* maddesi.

yoluyla türeyen yiyecek-içecek adları ise nesnelere/şeylerin birbirini çağrıştırmalarıyla ilgilidir.

Al renginden türeyen kelime ateş kavramıyla ilgilidir. Ateşin rengi olan *al* ile ateş arasında ilgi kurulmuştur. Ayrıca vücutta beliren kabarcıklar için kullanılması hastalık kavramını için kullanıldığını da göstermektedir.

Ala renginden türeyen kelimeler saklamak, gizlemek; hastalık; kusursuzluk ile ilgilidir. Alanın çok renkli anlamı hem olumlu hem de olumsuz olarak algılanmasını ve yeni kavramlar oluşturmasını sağlamıştır.

Gök rengi mavi ve yeşil renkleri için kullanılan bir kelimedir. Ancak bir hayvan adı ve bitkiler için kullanılan bir kavram olarak yalnızca yeşil rengeyle ilgili yeni kelimeler türetmiştir.

En çok *kara* renk adından kelime türemiştir. Asıl anlamı dışında yan anlamlarından da yeni kelimeler ve kavramlar ortaya çıkmıştır. Hastalık, bitki, çocuk oyunu, organ adları bu kavramlardandır. Tarihi dönemler içinde ses ve şekil özellikleri bakımından birbirine benzeyen *kara*-“bakmak” fiiliyle karıştırıldığı durumlar olmuştur. Ancak *kara*- fiili Çağatay Türkçesinde sonra kullanılan bir kelime olduğu için türemiş olan kelimeler renk olan *kara* ile ilgili olmalıdır. Bu konuda yine de kesin bir yargıya varılamamaktadır.

Kırtış yüz rengi anlamından uzaklaşarak yüz güzelliğini sonrasında ise yüzey, zemin anlamını kazanmıştır. *Kırtış* kelimesinin kökü *kır* renk adıyla ilgili olmamalıdır. *Kır*, siyah ve beyazın karışımından ortaya çıkan bir renktir. “Şehir dışı” anlamındaki *kır* kelimesiyle herhangi bir ilgisi olup olmadığı ise belirsizdir.

Kızıldan türeyen kelimeler hastalık ve bitkiler alanında kavramlar olmuştur. Kızamık kelimesi tarihi dönemler içinde ilk kullanıldığı andan itibaren renk anlamı olmayan bir kelimedir. Kızılçık ise çifte kullanımla hem ağacın adı hem de ağaçtaki yemişin adını karşılamaktadır. Kızılçıkçiller ise kelimesinde yemiş anlamı kaybolmuş yalnızca ağaç kavramı kalmıştır.

Sarıdan türeyen sarıcık ve yeşilden türeyen yeşilten de bir hayvan adıdır. Her iki hayvan da görüntüsünden dolayı bu isimle anılmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Ahundova, S. (2020). Anadolu ağızları (Çorum ili) ve Azerbaycan Türkçesinde geçen renk adları üzerine. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(10), 325-336.
- Akçataş, A., & Taşdemir, S. (2020). Türkiye Türkçesinde kök ya da gövdeye gelen ekler üzerine bir anlambilim incelemesi. *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 129-149.
- Albayrak, K. (2008). Millî dinlerde renk fenomeni. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 1-41.
- Argunşah, M., & Güner, G. (2015). *Codex cumanicus*. Kesit Yayınları.
- Atalay B. (2013). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri - Birleştirilmiş II Kitap)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bulduk, T. B. (2019). Oyun adlarının Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanımı üzerine bir değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 394-443.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe sözlük* (Cilt 1-3). Ötüken Yayınları.
- Çıkmaz, S. (2006). *Türkçe anatomi terimlerinin etimolojik ve semantik incelemesi* (Tez No. 193184)[Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Çürük, Y. (2017). Türk dilinde renk adları ve renk adlarına gelen ekler. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Renk Kitabı* (s. 201-230). Kitabevi Yayınları
- Eren, H. (1958). Türkçe gök kelimesinin türevleri. *Jean Deny Armağanı* (s. 85-89). Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü* (2. baskı). Bizim Büro Basım Evi.

- Eren, H. (2002). Türk dilinin etimolojik sözlüğüne yeni katkılar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (50), 106-160.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ersan, R. (2022). *Türkiye Türkçesinde kökteş kelimeler üzerine bir dil incelemesi* (Tez No. 763735) [Doktora Tezi, Muğla Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin grameri* (Mehmet Akalın, Ed.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gül, E. (2014). *Türkçe Sözlük'e halk ağzından girmiş kelimeler ve kökenleri (AG)* (Tez No. 358468) [Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü: Etimolojik Sözlük* (Cilt 1-2). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. R. (1998). *Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş Buddhacılığa ilişkin Uygurca el yazması iyi ve kötü prens öyküsü* (Vedat Köken, Ed.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin ekleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- K'unos, Ignaz (1902). *Şeyh Süleyman Efendi: Çağatayca-Osmanlıca sözlük*. Section Orientale de la Société Ethnographique Hongroise.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Nevâî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaayak, T. (2017). *Eski Uygurca Abitaki metinlerinin söz varlığı* (Tez No. 464534) [Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Kerimoğlu, C. (2014). Türkiye Türkçesi gramerindeki düzensizlikler ve eş zamanlı gramer yazımı. *Dil Araştırmaları*, (14), 75-96.
- Korkmaz Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri: Şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkut, G. (2020). Türkçe sözlükteki Türkçe kökenli kuş adlarının ad bilimi açısından incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (50), 205-227.
- Ögel, B. (2000). *Türk kültür tarihine giriş Türklerde köy ve şehir hayatı: Göktürklerden Osmanlılara* (Cilt 2). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Per, M. (2012). Renk teorilerine tarihsel bir bakış. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, (8), 17-26.
- Petek, E. (2014). *19. yy. Osmanlı Türkçesi sözlüklerinden Kâmûs-ı Türkî üzerinde art zamanlı diyalektolojik bir inceleme* (Tez No. 370421) [Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Serbest, K. (2019). Divânü Lugâti't-Türk ve Uygur Türklerinde çocuk oyunları. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (13), 101-114.
- Sertkaya, O. F. (2016). Tüm kelimesi üzerine yeni değerlendirmeler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 5(3), 1063-1093.
- Şakar, S. Ö. (2015). + gu,+ gü eki ve işlevleri. *Journal of Turkish Studies*. 10(8), 1801-1816.
- Şeker, A. (2021). Türkiye Türkçesi atasözlerinde ağaç. *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 342-363.
- Tarakçı, B., & Ünal, E. (2022). Renk algısı alanında dil ve biliş etkileşimlerinin doğası. *Nesne*, 10(23), 130-149.
- Tietze, A. (2016). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı (K-L)* (S. Tezcan, Ed.). Tüba Bilimler Akademisi.
- Toparlı, R., Vural, H. & Karaatlı R. (2014). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Tarama sözlüğü I (A-B)* (4. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Tarama sözlüğü IV (K-N)* (4. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Tarama sözlüğü VI (U-Z)* (4. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Üstünova, K., Aydın, H., Karahancı, İ., Akgün, N. İ., & Üstünova M. (2019). Türkiye Türkçesinde derecelendirme kodlayıcısı olarak kullanılan ardıl dil birimleri üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 713-725.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des altaigurischen*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yayın, N. (2016). Köknar terimi üzerine. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 1(1), 72-75.